

Анатолій
Дімаров

БІЛЬ
І
ГНІВ

FOLIO

Книга 1

Анатолій Дімаров
Біль і гнів

© Є. Н. Дімарова, С. А. Дімаров (правонаступники), 1974, 2004
© О. А. Гугалова-Мешкова, художнє оформлення, 2021
© Видавництво «Фоліо», марка серії, 2020

Частина перша

Ніхто ще не знав, що незабаром – війна.

Ніхто й гадки не мав, що мине менше року, і на пошматовану землю впаде перший убитий і перша мати буде битися головою об стіл.

Люди жили повсякденними клопотами; клопоти ці їм здавалися набагато важливішими од тривожних подій у Європі. І якійсь тітці Ганні її зозуляста важила більше, аніж усі міжнародні події разом узяті.

Хоча й сюди, якщо придивитися пильніше, докочувався відгомін далекої поки що війни.

Найрегулярніше про закордонні події дізнавалися з газет.

Находило їх у Тарасівку аж тридцять три штуки: на два двори по одній. Передплачували б, може, і більше, коли б розносили щодня, а то двічі на тиждень: у четвер і неділю. Іншого листоношу давно б уже без хліба зїли, бо не тільки ж газети, а й листи, і посилки, а там, гляди, кому й телеграма, щоб стрічали на станції. То той, кого мали стрічати, вже й онучі удома осушить, а телеграма все ще лежить у районі... Тож іншого листоношу давно б уже вигнали, а цього не чіпають: інвалід громадянської. Одна рука по плече одпанахана, друга – по лікоть, іде – рукавами порожніми світить. Цигарку скрутити і то жінку просить. Та ще і в спині два фунти осколків. То як на такого руку підняти?

Савелій Хоменко повернувся в село не одразу. Довго валявся по шпиталях, провонявся всілякими ліками так, що потім і духу їх не переносив, а медиків обходив дев'ятою дорогою. А як виписався, теж не спішив у село: подався у Харків – шукати протези. Хотів повернутись якщо і не з своїми, то хоча б із фабричними, бо людина без рук – не людина, а гірша цурупалка. Такому хіба що торбу на плечі та з ціпком попідтинню.

Але Хоменко був не з таких: помиратиме, а за милостинею руку не простягне. Тож коли йому врешті сказали, що нічим поки що не можуть допомогти – наука ще не доросла, – він тільки буркнув: «І на цьому спасибі», – та й подався світ за очі. Де він бродив, як жив – тарасівці так і не взнали: Савелій про те згадувати не любив, а коли хто цікавився, то сердивсь.

Сімнадцять літ не було чутно Савелія. Люди про нього вже й забули, тим більше що батько-мати померли, а порожню хату забрали в колгосп. Аж у тридцять шостому прокотилася чутка: повернувся Савелій. Та не сам – з жінкою. Вона якась аж на жінку не схожа: як хвойда, обстрижена, та ще й в окулярах.

– А яку б ви хотіли? Хай дякує Богові, що хоч така за нього пішла.

– Як же вона з ним, бідолашна, й живе? Він же й матні сам не розстібне.

– Якось та живе, якщо досі не кинула.

Повернувшись, Хоменко не став домагатися хати: поселилися в бездітної удови Василяни. І за якісь кілька днів уся Тарасівка знала, що Хоменкова жіночка таки справді з-за вугла мішком прибіта: мало того що окуляри носить, а ще й читає. І днює, й ночеє з книжкою.

– І на хвильку книжку не випустить з рук, – розповідала удова, – їсть – і то книжку до носа... От побий мене грім, якщо я брешу!

– То вона, мо', не нашої і віри?

– А кат її зна!.. Тіки я теперечки уночі замикаюся: ще візьме ножа та приріже...

Однак минав час, а Василяна лишалась живою. В селі трохи пригасла цікавість до незвичайної пари, і все менше було охочих пройтися мимо двору та мов ненароком заглянути у вікна. Тим більше, що й Савелій, посидівши щось із тиждень у хаті, прийшов до сільради: давайте роботу.

Там довго чухмарили потилиці, роздумуючи, куди б приткнути каліку. На клуб поставити? Так який із нього буде завідувачий, як він і замка сам не навісить?.. Сторожувати до крамниці? Теж не

виходить. Там же який не є, а крам. Ану ж полізуть злодії – що Савелій робитиме? Наставлятиме куксу: «Стій, бо устрелю»?..

Врешті Савелій сам підказав:

– А листоношею?

– Листоношею то мона було б... Тіки ж чи справитесь?

– Та якось уже справлюся.

Отак і став Хоменко листоношею.

Двічі на тиждень, в середу і суботу, до Хоролівки вирушала підвода. На підводі – бідони з вершками з-під сепаратора, попереду – їздовий, а поруч – Савелій із чорною порожньою сумкою через плече. Здадуть вершки, заїдуть на пошту, і вертається Савелій уже з набитою сумкою: і газети, й листи, а то, гляди, й посилка під боком.

На півдорозі до району – невеликий гайок. Їздовий, коли їдуть ще в район, обов'язково туди заверне. Зупинить коней, одкупорить крайній бідон:

– А скуштуємо, що вони сюди наколотили!

Прикладалися по черзі. Пили, скільки могли: дармове ж, не куповане! Савелія спершу канудило, потім звикнув: випивав по літрізі. Морда стала біла, молочна, навіть на шиї, сухій та захарчованій, геть розгладилися зморшки, і чи то од вершків, чи з якоїсь іншої причини жінка Савелія, до цього бездітна, розв'язала враз пупа. По хлопчикові, по хлопчикові, та всіх здорових, нівроку, наче бичків. Ще одне не встигне одмахати в колиці ноженятами, а вже друге до маминої циці дереться.

Однак навіть діти не одірвали її од книжок. З дітьми більше поралася Василина, вона їх і мила, і годувала, вони вже й самі з усім бігли до неї, а не до рідної матері. Бо матір поки од книжок одірвеш, то і в штаненята накладеш. Та ще до тата, якого дуже любили: стрічали всім гуртом ще за двором. Вийде, бувало, Савелій надвір, сяде навпроти сонечка, а вони по ньому, як кошенята.

Повернувшись із району, Савелій розносив пошту наступного дня. Вставав рано-вранці, особливо в неділю. Ще й не світає, а він уже штурхає жінку, щоб допомгла одягтися, і, с'як-так поївши, рушає селом.

У двори не заходить: в останні роки в Тарасівці появилися собаки якогось заводу скаженого, – всі чорної масті і люті, як тигри. Так і цілять іклами в горло, а якщо не дістануть, то хоч за литку. Тих, смирніших та ласкавіших, перестріляли ще в тридцять п'ятому за наказом Твердохліба: підходимо впритул до соціалізму, а в соціалізмі ні замкам, ні собакам місця немає.

То ж якийсь час у селі було, як на кладовищі. Особливо вночі: вийдеш із хати, а навкруг наче вимерло.

Невдовзі хтось із тарасівців, знудьгувавшись за живим голосом у дворі, дістав сучку: чорну як сажа і таку люту, що й сам попервах боявся підступатися до неї. Від сучки тієї й розповзлася нова порода по всьому селу. Навіть Твердохліб не витримав: привіз якимось із району німецьку вівчарку, ростом із добре теля. Ще і вчену: мало газет не читає. Тож тепер, вважайте, біля кожної хати свій сторож, і Хоменко не заходить у двір, а гупає у хвіртку ногою. Гупає і сердито гука:

– Іване!.. Та чи тобі позакладало!..

На поріг виходить заспаний Іван. Чухмарить розхристані груди, позіхає, аж щелепи тріщать, запитує:

– Тобі іншої роботи нема – людей серед ночі полохати? То бригадир щоранку мордує, а це тебе нечиста сила під ворота піднесла!

Ішов через двір, навалювався гарячими грудьми на ворота:

– Що тамечки пишуть?

– Пишуть, щоб ти раніше очі продирав! – сердито Савелій.

– А все ж таки?..

– То вже сам прочитаєш!

Савелій схилився над сумкою, ловко висмикував зубами газету.

– Коли її в біса й читати? – журився тим часом Іван. – Щоднини так нагарцюєшся – рачки додому прилазиш. Забув уже, коли й жінку обнімав...

– Гріха менше буде.

– Та воно ж якби отой гріх та не був таким солодким, – скалив уже зуби Іван. – Ще ж і в заповідях написано: не согрішиш – не покаєшся. То що – дурні люди їх писали?

Савелій вже одмовчувався. З цим Іваном тільки зв'яжешся – до вечора не одстане. А йому ж усеньке село оббігати. Закривав сумку, йшов далі. А Іван, тримаючи обережно газету, вертався до хати. Клав на покуті, поверх інших: попораємося по хазяйству, отоді й почитаєм.

По обіді брав газети під пахву, виходив на вулицю. Там уже на колодці чекали безгазетні сусіди: смалили махорку, аж дим коромислом. Бо наодинці вроді з таким смаком і не куриться, як у кумпанії. Навіть не дуже охочі до курива й ті не витримували: тяглися до кисетів. То що вже казати про затятих! У яких нігті жовті і вуса мов посипані сіркою. Передерій он уже другу куфайку докурює. Визнає ж лишень кресало, бо від сірника смак зовсім не той, а де кресало, там і вата: на гніт. Він потроху з поли і висмикує: одну куфайку скурив, тепер за другу узявся.

Підійшовши, Іван статечно вітається та й сідає якраз посередині, щоб було одинаково чутно і лівим, і правим. До нього одразу ж тягнуться дружно кисети: вгощайся, з якого захочеш. Та Іван порядок знає, пам'ята, до якого залазив минулої неділі. Неквапом запускає руку до чергового кисета, довго майструє цигарку – набива собі ціну.

Починали найчастіше з погоди. І завжди виходило так, що раніше й погода була, як погода, тепер же чорт його зна й що! Треба дощу, а воно пече, аж шкіра облазить. А посеред жнив дощами періщить. Й обов'язково хтось із старших докине:

– Порозоряли церкви, от воно й одливається.

– Дак Бога ж немає! – кукурікне молодший.

Той, із старших, помовчить, цілячись глузливо примруженим оком.

– А ти там бував?.. Тож сиди і не рипайся...

– А хіба раніш посух не було?

– Були, та не такі.

Скаже, як припечата. І молодшому лишається хіба що знизати плечима та прикусити язика. Бо почнеш сперечатися, неодмінно почувеш:

– І що б воно ото знало! Сиділо б уже та мовчало!

Тож молодший замовкає завбачливо, і так цікаво розпочата розмова гасне, мов вогонь без соломи.

Натомість заводиться інша:

– Не чували: солому скоро даватимуть?

– А тобі спати ні на чому?

– Мені то є, а от корові немає... Жінка вже й голову проїла: діставай солому де хочеш!

– Передай своїй жінці, щоб лаштувала корові перину.

– А то чому?

– Бо розпорядження таке вийшло: хочеш соломи – увесь гній на колгоспне поле одвези.

– А на город?

– А на город, то вже як хоч... То вже хоч з-під себе носи...

– Та що ти його умовляєш? – втручається інший. – Як Твердохліб роз'яснив?.. Тому, хто працює чесно в колгоспі, город зовсім непотрібен. Той із колгоспу все матиме.

– Батькові своєму розкажи! – вже сердиться перший. – Ти багато минулого року огірків із колгоспу приніс? А помідорів, цибулі?..

– Та я хіба що... То Твердохліб так сказав...

А молодший знов не витримує:

– А хіба в колгоспі не можна ті ж огірки сіяти? І помідори, цибулю?

– На голові своїй дурній посій! Я на своєму все літо що захотів, те і вскубнув. Чи на борщ, чи до картоплі... А в колгоспі як поставлять сторожа з пукавкою – принесеш тільки солі в гузні.

– Хо-хо-хо! І солити не треба!

– Смійтесь, смійтесь!.. Ось одберуть городи – будете городину восени тіки й нюхати. На трудовень по цибуліні!

– Та хто у вас одрізатиме! Хтось ляпнув, а ви уже в крик.

І ця розмова пригасла. Той, хто питав про соломку, не хотів далі й заводитись. Сидів насуплений, смалив люто цигарку. Накуриться, аж очі пожовкнуть. Прийде потім додому – хоч святих із хати винось.

– Та чи тебе, чоловіче, у пеклі смалили?.. Так просмердівсь тютюнищем, що й дихати нічим!

Не скаже нічого. Мовчки посуне за стіл і вже звідти охриплим од курива голосом:

– Сип, що є їсти.

Возитиме ложкою, не помічаючи, що він і їсть. Бо думками – все довкола соломи. І корівчини, якій підстилку хоч із чуприни наскубує. І того он городу, що поза хатою до левади спускається. Що його за останні роки навчився крізь пальці просіювати. Жодна бур'янина щоб не проклюнулася. Що його і гнійком, і збереженим попелом. Навіть курячим послідом, про який колись порядний хазяїн і слухати не став би. А воно виходить, що й надаремно. Бо там, де отим чортовинням посиплеш, пре, як із води. Гарбузи отакенні, хоч бери та коти!

А теперечки що воно буде? Якщо отой правду сказав та городи одріжуть?

Прикидатиме і так і сяк. Бо якщо колись до городу не навертався з весни аж до осені (весною зорав – та й сади собі, жінко, що тобі в голову збреше, – не город нас годує, а поле); якщо раніше хазяїна і повернути за хату впродовж літа не можна було; якщо колись вважалося, що городина – справа суто жіноча, – то зараз дядько «повернувся лицем до городу», як написала одного разу районна газета. Маючи, звісно, на увазі не передового колгоспника, а відсталого, несвідомого, який не встиг позбутися дрібновласницьких нахилів. І як його, того несвідомого, як його не турили від отієї індивідуальної власності, як не обрізали її та не обкладали податками, він чіплявся за останній клаптик власної земельки з такою затятістю, що і в гонителів його часом опускалися руки. Вони просто не могли зрозуміти, що якомусь Петрові чи Свиридові важить не тільки те, що він збере з городу, а насамперед те, що він хоч тут

може відвести знудьговану за непідкомандним господарюванням душу: садити що хочеш, сіяти де хочеш, де тобі самому здається найкраще. І доки там десь кричали про остаточне відмирання дрібновласницьких нахилів, доки писали, що треба зовсім передати присадибні ділянки колгоспам, бо люди, мовляв, самі од них відмовляються, дядько недосипав, недоїдав, а, повернувшись із колгоспного поля, товкся та й товкся на своєму городі...

Докуривши цигарку, Іван брався нарешті за газети. Починав з міжнародних подій. Про те, що діялося під боком, і без газет можна довідатись. А закордон є закордон, то тільки на карті поряд.

Тож читав спершу повідомлення з Берліна, із ставки фюрера. Потім, що пише про те ж саме Париж, а за Парижем і Лондон. Після кожного повідомлення дядьки обов'язково посперечаються: де правда, а де брехня. Одні ставали за німця, інші – за француза чи англійця. Врешті доходили згоди, що брешуть і ті, й ті.

– Ось послушайте, які німець на Англію бонби скидає, – гортав тим часом газету Йван. – Десять тонн одна бонба!

– Десять тонн! Скільки ж це, як на пуди перевести?

– Десять тонн!.. А-яй-яй!

Це – Курочка. Дрібненький, щупленький, гостроносий, ще й чубчик, як гребінь. Й одне око темніше, а друге – світліше. Тому, мабуть, і не дивиться обома відразу, а голову набік схиливши, блим-блим то одним оком, то другим. І завжди всьому дивується. Що для іншого – річ найбуденніша, для Курочки – Америка. Зустріньте, для прикладу, привітайтеся та запитайте:

«А куди це ви під дощ ідете?»

«Під дощ? Та невже?»

Наче на нього й не капа. Дивиться на вас такими очима, що вже і ви починаєте задирати до неба обличчя: чи й справді йде дощ, чи то вам тільки здалося...

– І то скажіть: десять тонн! – продовжує дивуватися Курочка.

– Це якби на наше село – була б яма під рибу!

– І не кажіть!

– А люди все гинуть... Німці, французи – всі чиеїсь матері діти...

– То вже так...

Замовкнуть. Потягнуться за цигарками, бо не один на війні побував, смерті понюхав. Той на імперіалістичній, той на громадянській, а той на обох, так що знають по чому фунт лиха. Це молодим воно забавка: як побачать гвинтівку, аж трусяться, а старшим – вік би її, зброї тієї, не було!

Іван знову узявся за газету, щоб пошукати, що іще є цікавого, та не встиг:

– А погляньте, хто ото йде!

Всі враз повернули в той бік голови.

Серединою вулиці повагом простувало сільське начальство. Твердохліб – голова правління артілі, Нешерет – голова сільради, директор школи – Колядко. Ішли не в один ряд, хоч вулиця була не вузька, а журавлиним ключем: Твердохліб – попереду, а обіруч, на корпус позаду, – Нешерет і Колядко. На всіх – хромові чоботи і сині штани-галіфе. Так що, якби присісти та подивитись із низу до пояса, то й не розібрав би, де Твердохліб, де – Нешерет, а де Колядко: три пари блискучих чобіт, три галіфе – мельк-мельк перед очима. Твердохліб ще й у напіввійськовій захисного кольору «сталінці» з твердим, як обруч, коміром, і такого ж кольору картузові, посадженому міцно на голову. Привіз ту обнову минулого року з Києва, з наради колгоспного активу, і тепер зодягає, як їде в район, та хіба що в неділю. Йде попереду, – строгий, прямий, задарма ні на кого й не гляне, – слухає мовчки, що говорять до нього оті, які трохи позаду.

– Куди б це вони?

– А Бог їх знає! Хіба ж вони скажуть!

– Мо', у сільраду?

– Дак сьогодні ж неділя!

Начальство ж тим часом підходить все ближче. Ось воно зупинилося, привіталося, торкнувшись кашкетів, і дядьки давай піднімати свої: хто понижче, а хто й повище. Кому пекло з чимось до

Твердохліба, той рвав так, що й голову заледве не одривав. Курочка ж аж на ноги зірвався. Сяє, мов рідного тата зустрів: сто років не бачились!

– З неділею вас! Посидьте з нами!

Однак Куроччину радість можна було до уваги й не брати: він усім отак замало на шию не вішався. Тож Твердохліб у його бік навіть не глянув, а звернувся до Івана:

– Газети читаємо?

– А що, мо', заборонено? – удав, що злякався, Іван Приходько: один тільки він і наважувався отак жартувати з Твердохлібом, називав його вперто Володькою.

– Хто б це вам забороняв! – Твердохліб невдоволено. – Ви завжди щось як ляпнете, то й на голову не налізе.

– Це, Володю, дивлячись на чию, – не поліз за словом у кишеню Іван. – Як на таку розумну, як у тебе, то й справді не налізе, а на мою – в самісінький раз.

Твердохліб лише плечима стенив: що з таким і заводитись! Хотів уже далі рушати, та не такий Приходько, щоб за будь здоров одчепитись!

– Володю, гов, Володю, постій, не тікай!.. То правду люди брешуть, що весь гній з-під корів забирають?

– А ви на тих зборах за що голосували? Руки за що підіймали?

– Та чи я знаю? – набрав зовсім уже дурнуватою виду Іван. – Ти ото як скомандував: підніміть руки угору – я і задер...

– Ви, дядьку, демагогію тут не розводьте! – спалахнув Твердохліб. – Мелете кат його зна що! Раді, що довгого язика маєте?

– От-от! – аж зрадив нібито Приходько. – Про це мені й братуньо весь час нагадує. Укороти, каже, язика, бо він у тебе за всі тини чіпляється. Гляди, щоб хто на нього не наступив та не оддавив...

– Розумну пораду давав, – усміхнувся Твердохліб.

– Розумну то розумну, тіки й без'язику жабі цицю дає, – не погодився Приходько. – З довгим хоч одбрешешся, а з коротким і кури загребуть...

– Ну, кого-кого, а вас не загребуть, – пожартував Твердохліб. Іще на прощання сказав, що краще газети читати, ніж вигадувати казна-що, на що Курочка радісно вигукнув: аякже, читаємо, вигукнув, щоправда, уже в спину, які віддалялися.

Деякий час дядьки сиділи мовчки: хто цигарку нову лаштував, а хто поліз до кишені за насінням, насмаженим заради неділі. А потім знову загомоніли: про се та про те. Розмовлятимуть отак аж до обіду, поки якесь із дітей, послане матір'ю, підійде бочком та й замре, роздивляючись свої «курчатами» всіяні ноги.

– Тобі, Грицю, чого? – запитав його батько.

– Мати казали, щоб ви обідать ішли, – скаже, соромлячись, Гриць.

Отоді й стануть розходитись потихеньку дядьки. Поволеньки, аж неохоче: не встигли посидіти, а півдня уже й збігло. Отак і життя. Крутишся, вертишся, та й не зчуєшся, як і до могили підеш. І куди воно отой час летить? Котиться, мов із гірки...

Дехто попрямує додому, а дехто й на крамницю оком накинє. Та й скаже до кума здивовано:

– Ти диви, одчинена! – мов би вона у неділю мала бути зачиненою.

– А таки й справді одчинена! – своєю чергою здивується кум. – Мо', що привезли?.. Крамнину, альбо й на чоботи...

– А у вас хіба немає чобіт?

– Та катма ж... На халяви доп'яв, а на передки немає. Хоч розіпнись – не дістанеш!

– І куди воно шкіра дівається?.. То, мо', куме, заглянемо?

– Та мона й заглянути... Чого ж не заглянути, як одчинено.

Зайдуть. Постоять, роздивляючись вивчені на пам'ять полиці. Запитають у крамаря, чи не привіз на передки. Не дуже й засмутяться, коли той відповість, що раз на полицях немає, то не привіз, нащо його й питати!

– Ото, вже й спитати не можна!

– А не можна! Думаєте, не знаю, чого питаєте?

– А чого?

– Кожне про те тільки й дума, що крамар щось під прилавок приховує, своїм з-під поли роздає. Подивилися б краще, що крамареві на базі дають!

– Та ми хіба що... Ми просто так... От кум без чобіт, то ми й поцікавились.

– Ото ж то й воно, що просто так... Один просто так, другий просто так – до вечора й дихати не захочеш!

Куми вже й замовкнуть. Помнуться, потруться та й куплять півлітру. Бо раз уже зайшли та людині голову морочили, то воно якось і незручно з порожніми руками покидати крамницю. Невдобно.

І вже по дорозі додому запитає кум кума:

– І чого б ото крамареві казирися?

– Не було б чого, то й не казився б.

– І то правда.

Отак по одному, по двоє та й розійдуться по хатах. Та й сядуть до столу. Хто із чаркою, а хто й без чарки. Як сів Іван Приходько. Що іншого разу й хильнув би, а сьогодні про чарку й заїкатись боїться: прошпетився перед Федорою. А вона, бісова жінка, ще й доливає за шкіру окропом:

– Кишкунця вже провідував?

І анахтемські діти, що обліпили стіл, хто в кулак, хто в рукав: чмих-чмих із тата дурного.

Не витримав – поліз із-за столу.

– Тату, куди ж ви?

Це – старший, Микола. Вимахав – вищий од тата. Минулої неділі збирався на ярмарок – купувати кабанчика, а Іван його й не пустив: ану ж, привезе не такого як слід. Загодованого або, не доведи Господи, кишкунця. Вирішив їхати сам...

Краще й не їздив би!

– Мамо, а чого тато не обідають?

Це найменший. Не розуміє нічого чи теж із батька кепкує? В людей діти як діти, а ці так і зирять, як би рідного тата на кпини узяти.

– Їжте, не зважайте на тата! – сердито Федора. – Тато за кишкунцем душу сушить.

Іван за картуз та з хати. І вже, вибігаючи в сіни, почув, як найменший спитав:

– Тато до кишкунця побігли?

А горіли б ви із своїм кишкунцем!

І то ж кажіть після цього, що немає нечистої сили на світі! Він же, Іван, можна сказати, на свинях зуби проїв, вік звікував поміж ними. То щоб йому не розібратися, що й до чого. А от же підлізла нечиста сила під руку, ввела в оману! Вибрав кабанчика, з усіх боків обмацував, до реберця добирався до кожного, Христом-Богом міг би заприсягтися: обійдіть увесь ярмарок – не знайдете кращого, а приніс на підводу – сусід і очі витріщив:

– Здоров був, Іване; а нащо тобі кишкунець?

І тут наче полуда спала з Іванових очей: кишкунець! Та такий, що й додивляться не треба!

Кинувся нещасний Іван шукати дядька, що йому нечисту силу підсунув, а того й слід прохолов. Так і поїхав додому з підкидьком. Вже перед Тарасівкою сусід, який всю дорогу мовчав, повернув до зажуреного Івана вусате обличчя:

– Ото, Іване, як зайдете у двір, то гукніть одразу Миколу: «Оце бачиш, сину, який кишкунець. Пів ярмарку оббігав, поки дістав...»

Іван мов води в рота набрав. Знав: сміятиметься із нього тепер уся Тарасівка. Помре, забудуть, де він і лежатиме, а кишкунця пам'ятатимуть.

І не витримав Іван: добравшись додому, пожбурих анахтемську тварюку в саж, а сам зашився на город, поміж огудиння. Дістав пляшку «Московської», що віз обмити покупку, та й став запечалену душу кропити. Хилив із пляшки, заїдав огірками, слухав, як його на всі боки батькує Федора. Встигла, видать, заглянути до сажу, роздивитись, який подарунок привіз їй Іван. Слухав і скрушно хитав головою: «Ти, Федоро, хоч кричиш... тобі легше, Федоро... А я мовчу... Мовчу, Федоро, мовчу...»

– Тату, йдіть дообідувати!

Микола. Двоє найстарших уже в армії, тепер цього черга підходить: на весну лоба забриють. Стоїть, світить очима: ясними, веселими – вилитий тато. Ще й татів язик: ти йому слово, він тобі – десять.

– Кишкунця вже провідали?

Е, ні, не діждешся, сину, осідлають татуса! Покаталися – годі!

– Провідував, чом не провідати.

– То й що ви з ним робити збираєтесь?

– Як що? – вдає із себе здивованого Йван. – Ти ж в армію йдеш?

– Ну, йду, – не розумів, куди гне тато, син.

– У кавалерію?

– А куди ж!..

– От і вигодуєм тобі жеребця. Осідлаємо, загнуждаємо – прямо в армію на ньому й поскачеш!

– А як не приймуть? – сміється вже й син.

– Приймуть. Отакого рисака та не прийняти! А як ще розкажеш, як на бахчі воював, то й тобі одразу командирські лички нашіють.

Отут синкові й заціпило: одразу перестав скалити зуби. Скривився, мов кислицю розгриз. «Ото так, синку: знатимеш, як з рідного тата кепкувати!» І, зовсім уже розвеселившись, Іван йде дообідувати, а Микола все ще супиться: батькова ущиплива репліка таки допекла його до живого.

А все почалося із того, що якимось у село прикотив представник тсоавіахіму. Хоч був іще молодий, та, видать, битий: не став тертись-м'ятись, а рішуче зайшов до сільради:

– Ви – голова?

Петро Нешерет за час свого головування надивився усяких: і привітних, і строгих. Більше строгих, бо на те воно й начальство, щоб страху наганяють на підлеглих, і на першій порі одразу ж впадав у тихий мандраж. Хтось навіть чутку пустив: новий голова не встигає сушити підштаники. Та чутка – не правда, не кожній чутці можна

вірити, тим більше що й сам Нешерет, коли його якимось за чаркою обережно запитали про це, образився і поліз з-за столу:

– Я, натурально, мокрим і в колисці не був! І хто таке вигадує, той підрива мій авторитет і супроти радянської влади!

Твердохліб тоді Нешерета авторитетно підтримав:

– От розшукаємо, хто це вона, подивимось, у кого будуть мокрі підштаники!

Так що, мабуть, те все неправда. Тільки факт лишається фактом: Нешерет спершу таки лякався, та згодом, оговтавшись, розсудив, що не кожного начальства треба боятись. Бо од іншого тільки й страху, що крику. Тож стрічав тепер начальство залежно од того, на чому воно приїжджало.

Якщо райвиконкомівською бричкою чи, не доведи Господи, машиною, тоді не роздумуй: вилітай щодуху назустріч. Коли ж припиля пішака, то не треба й квапитись. Можна й взагалі не вийти з-за столу: показати, що й ми якась шишка на рівному місці...

Цей же хоч і не прикотив на бричці, але й не прийшов пішака: Нешерет у вікно ще роздивився, як він педалі велосипеда накручував. Тому й звівся назустріч і, подавши долоню дощечкою, відповів, що голова – оце він і що товаришеві треба до нього.

Товариш дістав із нагрудної кишені книжечку в червоній оправі, помахав нею в повітрі:

– Я – представник тсоавіахіму.

Що таке тсоавіахім, Нешерет – убийте! – не знав. Слово це означало, певно, якусь із отих установ, які наче навмисне називалися так, що кат їх і вимовить. Виду, однак, не подав – дипломатично мовив:

– Так ви, натурально, звідти... То я вас, товаришу, слухаю.

– Як ви готуетесь на випадок війни?

Питання застукало Нешерета зненацька. Доки він розгублено кліпав очима, молодик продовжував сипати запитаннями:

– Що ви робитимете в разі нальоту ворожої авіації?.. А хімічної атаки?..

Нешерет навіть гадки не мав, що його село може становити якийсь інтерес для ворожої авіації. Та молоденькому представникові з районної гірки видніше, і Нешерет, так і не знайшовшись, що відповісти, поліз п'ятірнею до потилиці.

Уповноважений тсоавіахіму одразу ж помітив красномовний той жест:

– Отже, до майбутньої війни ваше село не готове?.. Так і запишемо...

Довелося спішно споряджати обід і вже за обідом продовжувати розмову.

– Виправимо!.. Натурально!..

Отак у Тарасівці з'явилася первинна організація тсоавіахіму. Записалася до неї майже вся парубота села, не лише допризовники: пообіцяв-бо той меткий представник і гранати, і гвинтівки, і навіть ручний кулемет з повним комплектом набоїв. Обіцянка, звісно, цяцянка, обіцяного три роки ждуть, тож не дивно, що й тарасівські тсоавіахімівці довгий час ходили з порожніми руками та вивчали з нудьги єдиний плакат, на якому була зображена трьохлінійка зразка 1898 року. Справа, може, так і захрясла б, але представник врешті згадав про обіцяне і прислав на випадок хімічної атаки два протигазу.

Протигазу одразу ж вдихнули життя в діяльність гуртка: тарасівська парубота дістала дві білі ряднини та й заходилася полохати по темному дівчат. Як виросте з-за тину біла мана, як наставить гумову личину з довгим хоботом, як завие моторошно – то й душа геть із тіла. І верескне якась Валя чи Галя, так верескне, що й куток весь розбудить, та й дремене світ за очі. А потім її й калачем не заманиш на вулицю.

Однак дівочий той вереск до уваги не брали: дівчат з роду-віку годилося лякати, – підвело тсоавіахімівців інше. Якось підкралися до комірничової хати, прилипли гумовими мордяками до вікна та й постукали в шибку. Комірник, який саме вечеряв, як глянув, так одразу й посинів: удавивсь картоплиною. І його щастя, що вечеряв

не сам, а з крамарем: крамар спершу вгатив кулаком по комірниковій дугою випнутій спині, а тоді вже закричав: «Каравул!»

Після цього випадку Нешерет покликав тсоавіахімівців до сільради, добре їх випуштрив, ще й одібрав протигази.

І знову стала дихати на ладан первинна організація. Але цього разу врятував її уже Микола Приходьченко, якому й було доручено очолювати гурток: зїздив у район і виплакав «тозівку», ще й десять пачок набоїв до неї. І наступного дня, якраз у неділю, здивовані тарасівці проводжали поглядами парубків, які йшли не абияк, а в строю і співали нову, нечувану досі пісню:

*Возьмем винтовки новые,
На них – флажки,
И с песнею в стрелковые
Пойдем кружки.*

І хоч Микола запам'ятав лишень перший куплет, а решту забув по дорозі з району, тарасівська парубота не дуже тим журилася. Вдаривши раз-два ногою, починала спочатку:

*Возьмем винтовки новые,
На них – флажки,
И с песнею в стрелковые
Пойдем кружки.*

Стріляли за селом, у байраці, щоб часом когось не підранити. Коли ж пристрілялись як слід, рушили до могили, що недалеко й була – палицею докинути. Могила висока, розложиста, зверху донизу поросла шовковистою тирсою, в яку як ляжеш – що у воду пірнеш. Парубки й залягли, як годилось військовому людові, та й давай

розстрілювати кавуни на колгоспному баштані. Вибирали, який побільший та доспіліший. Як ужарять, то він вибуха, наче бомба: так шмаття червоне й летить! Сторож як вискочив із куреня, то й очі на лоба полізли: лежав же щойно перед очима кавун, цілий-цілісінький, і раптом – гах! – на всі боки...

Довелося Нешеретові одбирати й гвинтівку. Ще й за хуліганство, за попсовані кавуни, за те, що ледь не підстрелили сторожа, налігати тсоавіахімівців до примусових робіт: одним городити паркан довкола сільради, іншим – лагодити місток за селом, що геть прогнів, от-от провалиться.

Попогрівши чуби, тсоавіахімівці вже про дрібнокаліберку й не заїкалися. І згодом Нешерет озброїв нею сторожа біля крамниці, а на поодинокі нагадування з району, – як там у вас оборонна робота? – справно відповідав, що робота «йде натурально» і Тарасівка до бомб та газів готова.

Та незабаром майбутня війна ще раз постукала у вікна Тарасівки.

Цього разу приїхав міліціонер та й вручив Нешеретові пакет із п'ятьма сургучевими печатками. Дістав при цьому прошнурованого зошита, розгорнув, де положено, ткнув залізним нігтем: розпишіться!

Нешерет як розписувався, то й пальці тремтіли. Бо міліціонерові що: міліціонер сів та й поїхав, а Нешеретові лишатися при пакеті. Носити його при собі, як болячку, мацати повсякчасно – не витрусив? не загубив? – бо, не доведи Господи, посієш – суши тоді сухарі та збирайся до «казьонного дому»!

Обережно зламав сургучеві печатки, дістав цупкий білий папір. Вгорі було надруковано: «Цілком таємно!» – то ж Нешерет спершу замкнув ключем двері, а тоді вже взявся читати.

Вимагалось негайно, під особисту відповідальність голови сільради, забезпечити п'ять парокінних підвод. Куди і для чого, не писалося, повідомлялось лишень, що підводи мають прибути в неділю о восьмій ранку до району і на кожній має бути фураж для коней з розрахунку на два тижні і відповідно – харч для їздових. Нешерет, не довго роздумуючи, сховав той пакет поглибше в

кишеню, одімкнув двері й вийшов у сусідню кімнату: дзвонити Твердохлібові.

Там на стіні, поруч із столом секретаря сільради, висіла здоровенна дерев'яна бандура, потемніла од часу. Багато років тому, може, ще до революції, прикрашувала вона стіни якогось палацу; згодом змушена була поступитися апаратові більш сучасному, а сама помандрувала в глибинку. Привезли їх у Тарасівку таких аж два: одного повісили у сільраді, другого – в конторі правління артлі. Люди одразу ж охрестили їх віялками, бо поки додзвонишся, то ручку попокрутиш. Та ще й до того ж треба було кричати щосили, щоб тебе в районі почули. Тож коли хтось дзвонив із сільради або контори, – на півсела було чути: «Га?! Що?! Та дужче кричіть, бо нічого не чую!..»

З конторою можна було розмовляти тихіше – не надривати горлянку, але щоб повідомили якусь таємницю, не могло бути й мови, тож Нешерет лишень спитав, чи Володимир Васильович на місці та попросив передати, що він зараз буде.

Надворі стояла ота благословенна пора, коли вже не літо, але ще й не осінь... Ні, таки уже осінь, бо й обжалися, й обмолотились, і виконали першу заповідь перед державою... Але осінь ще не ота: запнута хмарами, прибита мжичкою, пронизана сирістю, а ясна, чиста і свіжа, як молоденька хазяєчка, якій все в новинку, все наче забавка. Вона усміхалася людям такими ласкавими днями, що не можна було не замилюватись нею, і люди, одриваючись од щоденної праці своєї, мимоволі на неї задивлялися – і яснішали обличчя, і лагіднішали очі. Один тільки Нешерет не помічав нічого, а тримаючись руками за кишеню, де лежав пакет із п'ятьма сургучевими печатками, пиляв до контори колгоспу. На ньому було все те ж празникове галіфе і хромові чоботи, хоч сьогодні не пахло святом і всі довкола ходили в буденному. Але з десятків років тому, коли Нешерет лише починав головувати, в село навідався голова райради Путько та й застукав його у виляній сорочці, в полотняних штанях, ще й босоніж:

– Старцювати зібрався? – з притиском наказав: – Ти мені той... Щоб я більше тебе в оцьому не бачив! На носі собі зарубай: ти тепер не хто-небудь, а представник радянської влади... То ж і ходи... відповідально...

З тієї пори тарасівці вже не бачили босих ніг свого голови, і полотняного, домотканого одягу. Нап'явши празникове, Нешерет вже із нього не вилазив, а пізніше розжився і на галіфе та хромові чоботи.

Спершу почувався незручно, згодом так звикнув, що без хромових чобіт вже не міг і кроку ступити. До того ж іще одну, зовсім уже несподівану вигоду принесло йому святкове вбрання: жінку Настю, яка досі ганяла його, мов солоного зайця, наче підмінили. Все її єство, виховане на заощадливості та бережливості, на побожному ставленні до нового вбрання, яке уже як надів, то ні повернись у ньому, ні тернись, – вся її хазяйновита натура повставала проти того, щоб людина, одіта в празникове, та виконувала чорну буденну роботу. Вона не те що бачити – уявити собі не могла чоловіка в синьому галіфе (по тридцять карбованців метр набору!) з лопатою чи сокирою в руках. Або в нових хромових чоботях – і з вилами у гнояці. І потроху-потроху вся ота робота лягла на її плечі, а згодом і на синів, як попідростали; сам же їх тато, ледь розплющивши очі, ускакував мерщій у галіфе, і жодна трясця не могла б його витіпати з отієї рятівної одежини.

То ж Петро Нешерет звично вимахував у галіфе по дорозі до контори колгоспу і все сушив собі голову, для якої лихої години знадобилися районіві підводи з їздовими. Спершу подумав, що для будівництва нової дороги, було вже таке, та одразу ж відкинув цей здогад. Адже тоді повідомили б не пакетом, а подзвонили, та й наказали виділити підводи на дві доби. Всього на дві доби, а це ж на два тижні.

Твердохліб теж не міг здогадатись, для чого. Прочитавши таємний отой папірець, роздратовано мовив:

– Знайшли ж коли вимагати підводи!

Нешерет лише зітхнув, безпорадно розвів руками.

– А буряки чим я буду вивозити? – продовжував тим часом Твердохліб. Жбурнув на стіл папірець, грюкнув шухлядою. – Тільки те й знають, що дай та дай... От візьму та й не дам!..

Нешерет підхопив папірець, дбайливо склав, заховав до конверта. Всім своїм виглядом показував, що він поділяє гнів Твердохліба, але що ж поробиш, як ізверху наказують! Хочеш не хочеш – виконуй. Тож він лише зітхав та покинував співчутливо головою на гнівні тиради Твердохліба.

– Не знаєте, для чого? – вже трохи спокійніше запитав Твердохліб.

– Та ж не написано... Сказано тіки: на два тижні...

– На два тижні! – знову завівся Твердохліб. – Легко їм тими тижнями розкидатися! А буряки хто – Пушкін возитиме?

Твердохліб звівся з-за столу, сердито пхнув кулаком у вікно. Віконниці одчинилися так, що ледь шибки не повилітали, разом із свіжим, аж солодким повітрям до кімнати хлюпнуло гомоном із колгоспного двору: людські голоси, дзвін заліза у кузні, нутрянний рев бугая, що його недавно купили і ще не пускали в череду.

– Не звикне? – поцікавився Нешерет.

Твердохліб не відповів. Висунувся у вікно, сердито закричав:

– Якиме, ти що ото робиш?

– А що? – донісся голос невидимого Нешеретові Якима.

– Зерно розсипаєш! – гримнув Твердохліб.

– А знайдіть хоть зернину!

– А я кажу: розсипаєш! – ще більше розгнівався Твердохліб. – От оштрафую на п'ять трудоднів – враз ті зернини побачиш!

Яким щось відповів – уже тихіше. «Поговори мені, поговори!» – кинув йому Твердохліб та й знову сів до столу.

– Так що вони хочуть?

Нешерет давно уже звик до того, що Твердохліб слухає-слухає, а як щось йому не сподобається, то вдає, ніби й не чув. Тому він знову поліз до кишені – за пакетом.

– Не треба! – поморщився Твердохліб, і його неголене, пожмакане обличчя знову насупилось. – Добре вам! – сказав раптом він, і щось аж неприязне ворухнулося в його зеленкуватих очах. – Живете в колгоспі за пазухою. Посівна, хлібоздача – все це вас не обходить. Написав дві-три довідки, стукнув печаткою – та й уся робота.

– А позика? – заперечив трохи ображений Нешерет.

– Що позика?.. За позику з мене не менше питають, аніж із вас... Отак з ранку до ночі й крутишся, як білка в колесі... Поміняємось, може, роботами?.. Га?..

– Воно б то можна, – хитренько погодився Нешерет. – Тіки хто ж нас захоче міняти?.. Що я проти вас, натурально?.. За вами колгосп як за кам'яною стіною... І обратно ж, ви сильно партійний...

– А ви хіба поза партією?

– Чого ж, і я в партії... Тіки чиї козири сильніші?.. Воно хоть і книжечки у нас мов би однакові, і паліурки червоні, а покладіть їх рядком?.. Ваша всі козири битиме, а моя так: разок походити...

– Плетете ви казна-що! – обірвав Твердохліб. – Та що ж нам із тими підводами робити?

– Я думаю так: виділяти.

– Ну, гаразд: дзвоніть до району. Післязавтра й пошлемо.

Нешерет, радий, що халепа – з плечей, більше й не засиджувався. Виходячи тільки й сказав:

– І я, мабуть, до району поїду.

– Викликають?

– Пакет одвезу, будь він неладний! Уночі сто разів проснуся та все під подушку рукою: чи на місці? То вам нічого в районі не треба?

Твердохліб відповів, що нічого. Іншим разом обов'язково щось би придумав: у райком зайти чи в райземвідділ, зараз же на район був сердитий. Мало того, що не дали вантажну машину (Упораєшся й так, нам інших треба витягати з прориву!), так ще й підводи вимагають. А не вивезе вчасно буряки – із кого питатимуть? Навісять догану, як обротьку на шию – носи й не мекай!..

Посидів, посидів, соваючи безцільно чорнильницею (чорнильниця важка, мармурова, придбали її з нагоди переїзду до нового приміщення, але ще жодного разу не заливали чорнилом: приловчилися гасити недокурки). Пригадав, що викликав комірника: милити шию. В коморах мишви позаводилося – підлога ворухиться. Заступник поскаржився, що зауважив комірникові – зерно ж їдять, а той цапки: «А я що – кіт, щоб за ними ганятися?» – «Хоч ви йому скажіть, Володимире Васильовичу, бо так розсобачився, що вже й влади над собою не знає!» – «Поклич на третю до кабінету, – наказав Твердохліб. – Я йому дам: в зубах кожну мишу до контори приноситиме!» Збирався тепер пригрозити, що вижене з роботи, та після зустрічі з Нешеретом не хотілося нікого й бачити. Роздратування, викликане розпорядженням з району, не згасло, – каламутно осіло в грудях. І просторий кабінет з двома великими вікнами, з високою стелею та великим столом, і кольорові плакати по стінах – все це не тішило зараз Твердохліба, а лише дратувало. Він звівся, нап'яв поглибше картуз, вийшов із кабінету.

У другій кімнаті, де сиділи рахівник і бухгалтер, вже чекав комірник: говорив щось до бухгалтера, скаржився, мабуть, на заступника. Бухгалтер слухав його у піввуха: він підбивав остаточно, скільки здано державі зерна, балаканина комірникова йому заважала, але він не наважувався сказати, щоб той замовкнув, а лише притакував, добре не знаючи й сам, чому він притакує. Побачивши Твердохліба, комірник зірвався на ноги, бухгалтер же ще нижче схилився над паперами, а рахівник енергійно заклацав на рахівниці. Твердохліб зупинився коло бухгалтера: хотів сказати, щоб виписав на ті п'ять підвод фураж, та одразу ж вирішив, що скаже пізніше. Повернувся, пішов із контори.

Комірник бічком-бічком та за ним.

– Ви мене кликали, Володимире Васильовичу?

Твердохліб у його бік навіть не глянув.

– То мені, мо', пізніше зайти?

Твердохліб мов і не чув. Наче й не стояла поруч людина – так щось, місце пuste. Повернувся до стайні, гукнув їздового Якіма. Той, ще сердитий на Твердохліба, не вибіг на оклик, а лише виставив голову.

– Запрягай!

Колись, на початку головування, мотався Твердохліб на двох на своїх. Де пішаницею, де на попутній підводі – встигав протягом дня побувати усюди. Прибивався додому опівночі – хоч у перевесло в'язи. Їв не їв – падав одразу ж у ліжко, одкидав натоптані ноги. Почорнів, схуд, як гончак, і Маруся не встигала вшивати штани, що метлялися на всохлій сідниці, як обвисла ганчірка.

– Ти хоч би себе пожалів! – плакалася Володьчина жінка. – Перевівся на моці – страшно й глянути!

Але Володька не жалів ні себе, ні людей. Чарівною зіркою горів на обрії соціалізм, і він ладен був покласти півсела, аби лишень пошвидше добратися до нього. Ще рік, од сили – два, здавалось Володьці, і вони ввійдуть у світ Братерства, Рівності, Щастя.

Та минали рік за роком, а жадане царство все ще лишалось на обрії.

Тоді Твердохліб осідлав коня. Може б, так швидко й не зважився, коли б у тридцять третьому, саме коли дозрівали хліба, не застукав у полі одного з торбою й ножицями. Тоді їх розвелось достобіса, отих стригунів, і Володька воював із ними не на життя, а на смерть: одбирав торби й ножиці, штрафував, а попадалися вдруге – оддавав без жалю до суду.

Цей, мабуть, був із битих: щоб ніхто не впізнав, навів на морду ганчірку. Встиг настригти півторби колосків, і Володька уже був підкрався до нього, та зашелестів необережно пшеницею. Стригун, побачивши Володьку, стрибонув, наче заєць, закинув торбу за плечі і таким шаленим галопом ушкварив по полю, що якби Твердохліб мав рушницю, то не встиг би й прицілитись – щойно був поруч і вже аж он де!

«Стій!» – закричав гнівно Володька.

Стригун ушкварив ще дужче. Торба підскакувала у нього на плечах, біла по шиї, і Володька, вкiнець розлютившись, кинувся слідом.

На той час Твердохліб бігав нівроку: зайця міг би спіймати. А тут iще й колгоспний хліб – майже півторби – спливав з-під носа. Однак і стригун попався із тих, що обганяв запросто зайців: як Твердохліб не натискав, а відстань між ними не зменшувалась.

Отоді й сів Твердохліб на коня.

Сіддали йому жеребця, бо iншим коням і так вистачало роботи, а цей тільки даром ясла гриз та іржав од сили дурної.

Спершу жеребець не хотів скорятись Володьці – скидав на землю. Одного разу як хряснув, то Володька й очі під лоба пустив. Дехто подумав, що він хоч після цього од клятої тварини одступиться, але не такий був Володька, щоб так одразу здатися: полежав-полежав та й знову сів на жеребця.

У тридцять восьмому пересів Твердохліб уже на бричку. Не те, що важко стало верхом, а незручно. Хай об'їзник чи бригадир – тим і Бог велів гуцикати верхи, а то ж голова колгоспу. Вже і в районі почали кепкувати із нього, здебільшого ті, що приїжджали на бричках та на дрожках. Тож Твердохліб і вирішив утерти всім носа: замовив під парокінний виїзд фаетон. На високих ресорах, з м'яким сидінням, з металевими підніжками. А на колесах – шини. Та не залізні – гумові, їде – наче в колісці погойдується.

Чи то од їзди на бричці, чи од того, що настало спокійніше життя, а може, підійшли уже й роки, тільки за останній час Твердохліб розповнів, роздався в плечах і у поясі, а худе колись обличчя пішло обручем. І перші жирові складочки появилися на шиї, лягли на твердий, наче панцир, комір незмінної «сталінки».

Боячись, що голова так і поїде, комірник спробував ще раз звернути на себе увагу Твердохліба:

– Так я потім зайду, Володимире Васильовичу?

Але марно він чекав хоч слова у відповідь. Дивлячись мимо комірника, Твердохліб сів у бричку, наказав:

– У поле!

У поле вело дві дороги: одна спускалася донизу, через село, друга повертала праворуч, до кладовища. Хоч другою й ближче, однак Твердохліб не любив нею їздити. Тож злопам'ятний Яким повернув саме на неї. Твердохліб помітив це лише тоді, коли вже було пізно завертати: кладовище – ось воно, поряд!

Ніщо так не розповість про історію села, як його кладовище. Розкритою книгою лежить воно перед очима кожного, хто має очі і вміє дивитися. Про все розповість, розкриє усі таємниці. Як люди жили і як помирали. Хто ходив у багатстві, а кого їли злидні. Кого любили, кого ненавиділи, а до кого були і байдужими. Який рік був щасливий, а який – ні. Про все розповість вічна ця книга, і не шукайте на її сторінках жодного слова неправди.

Кладовище Тарасівки теж вело лік історії. З давніх-давен, од того судного дня, коли ховали першого Тараса, аж до нашого часу. Кожен рік, відходячи в небуття, лишав по собі зарубки – могили. Коли одну, коли дві, а коли й більше. Он отой жодної не полишив: махнув, лагідний, рукою – живіть собі всі та не згадуйте лихом! А той сипонув, наче маком.

Викосило тоді майже половину Тарасівки. Померло б і більше, аби не Твердохліб. Поділив село навпіл: на тих, що в колгоспі, і на тих, які лишили колгосп після статті Сталіна «Запаморочення од успіхів». І хоч гупали на нього кулаком у районі, що він розбазарює хліб, гупали й погрожували оддати під суд за шкідництво, Твердохліб врятував од голоду багатьох колгоспників. Пухнути – пухли, але більшість дожила до нового врожаю.

Що ж до індусів, то тут Твердохліб був безжальний. Боротьба є боротьбою, колгосп на чолі з Володимиром – по один бік барикад, а індуси – по другий: зрадили, покинули в найтяжчі хвилини, переметнулися на бік недобитого класового ворога, який гострив ножа в спину молодій радянській владі, а тепер до нього ж, до Володьки, за хлібом? Затиснув серце в кулак, закам'янів, задушив жаль у зародку:

– Нема для вас хліба!

Просили не хліба: хоч полови, хоч дерті.

– Нема для вас дерті!

Хрести на всіх тих могилах – німі докори Володьчиній совісті. Але що він міг зробити? Що міг удіять, коли сам аж хитавсь од недоїдання постійного? Коли його дружина, яка саме народила другу дитину, з плачем тицяла в голодного дитячого рота висохлі груди. Міг би узяти, користуючись владою, для себе трохи зерна із комори, міг – та волів краще померти з голоду. «Як усім, так і мені», – ось що живило в той час його непохитність, давало йому право відмітати всі докори. Навіть тоді, коли до сільради зайшов його тесть, батько Марусин.

Кладовище лишилося позаду: сплигло хрестами, проминуло могилами. Десь там лежить його мати, давно треба навідатись, та все не збереться. Казала Маруся, що треба й могилу поправити – зробить і це...

А бричка котиться й котиться, і перед Твердохлібовим зором розгортається звичний пейзаж. По ліву руку, утоплена в балці – витикається деревами та бовдурами Тарасівка: отак і буде підглядати за головою, куди б не поїхав; по праву ж – у безкінечному мареві розгорнулися лани. Ні деревця, ні хатини – рівнина й рівнина, яка ллється без кінця та без краю.

Хіба що подекуди височіють прадавні могили. Була б Твердохлібова сила та воля, він зрівняв би їх та зорав, щоб не напускали бур'янів, а так туляться до них трактористи зі своїми вагончиками, та іноді виорюють біля них іржею поїдену зброю: мечі, списи й шабляки. Шапками, кажуть, оті гори наносили. Скільки ж то народу збиралось докупи!

Ось і зараз побачив іще здаля Твердохліб усі три трактори, що працювали у нього в колгоспі. Сповзлись під могилу докупи, наче жуки: не інакше, трактористи сіли обідати. Твердохліб міг би спокійно їхати далі: хто-хто, а трактористи його ще не підводили, та

зайвий раз перевірити, нагадати, що й над ними є око, не завадить ніколи.

– Завертай до трактористів!

По дорозі кілька разів зіскакував з брички, встромляв у борозну патик. Прикидав, чи не мілко орють. Не мілко. Задоволено посопуючи, наздоганяв бричку (сердитий ще Яким хоча б тобі зупинився!), стрибав на підніжку. Оглядав свіжу та чорну, що не встигла й просохнуть, ріллю: добре хлопці орють! І вже зовсім повеселілий підїхав до трактористів:

– Хліб та сіль!

– Спасибі!.. Сідайте з нами!

Трактористи сиділи довкола мисок у своїх засмальцьованих робах. Та й руки, й обличчя – в мастилi, по чубах тільки й можна було догадатись, хто із них смаглявий, а хто білявий. І причіплювачі, що примостилися поруч, теж не чистіші. Виділяючи їх трактористам у підмогу, Твердохліб наказав: придивляйтеся, хлопці, до машин, пошлю взимку на курси – будете на сталевих кониках їздити... От вони й стараються: з ранку до вечора трактористам життя не дають. Як тільки зупиняться хоч на хвилинку, так одразу й до трактора: «Дядьку, а це для чого? А це навіщо ось крутиться?» – «Крутиться, щоб ти туди дурного пальця не пхав! – сердито тракторист. – Одмотає руку по лікоть – будеш знати, як питати». Але то не біда, що розсердиться – нам до того не звикати. І знову з запитаннями. Трактористи вже й Твердохлібові скаржились, що не міг прислати серйозніших, але той лише посміювався: «А ви що: схуднете, як мої хлопці чогось научаться?» Про себе ж думав: «Будуть свої трактористи, з ними легше й кашу варити. Свій – не чужий, що задер хвоста та й побіг. Тут і хата, і жінка, і діти – далеко не забіжиш. А то тим чортам сто разів поклонися, годи, як панам, а воно іще як не по його, то й кирпу набік...»

Ось і зараз: при появі голови причіплювачі поштиво схопилися на ноги, трактористи ж вели себе незалежно – зводилися лише тоді, як голова подавав їм руку.

Твердохліб привітався в першу чергу з бригадиром: низькорослим, худорлявим, більше схожим на підлітка. На сухенькій голівці коротко обстрижений чубчик. Отой чубчик його й видає: не так уже мало років людині, коли чуприна геть сива.

Знав бригадира ще з початку головування. Із тієї пори, коли для багатьох він іще був просто Володькою. Бригадир же уже й тоді сивий чубчик носив, і був він тоді чи не перший на весь район тракторист. Коли йшов вулицею, люди на нього дивилися, мов на чудо якесь заморське.

Нині трактором не здивуєш нікого. Чи косовиця, чи оранка – гудуть, як джмелі. Куди б у степ не зашився, обов'язково на обрії трактор побачиш.

Твердохліб з бригадиром привітався, як з рівнею:

– Пилипе Івановичу!.. Як здоров'ячко?

Пилип Іванович на здоров'я зроду-віку не скаржився.

– А каша як?.. М'яса вдоволь?.. – Кабанця уже третього колять – спеціально для трактористів. Твердохліб знає, що робить – не дарма ж до нього трактористи самі набиваються. Бо й додому як ідуть, Твердохліб не забуде ніколи комірникові кивнути:

«Ану, налаштуй щось хлопцям у дорогу!»

Комірник порядок уже знає: і сальця, і м'яса, і борошенця, а то й меду в трилітрову посудину – оце вашим діткам. Їдуть хлопці, наче од тещі з гостей.

– Так ні на що не скаржитесь?.. Може, дівчат пару підкинути?

Трактористи регочуть – ну й голова! Всміхається скупко й бригадир: маленький, слабенький, а тримає своїх хлопців у строгості. Поки робота – жінку рідну забудь, якщо вона в тебе і є.

– Все гаразд, Володимире Васильовичу, дуже вам вдячні!.. З водою, щоправда...

– Що з водою? – стривожено Твердохліб.

– Та водовоз занедужав, а цей, новий, поки повернеться, то й вода в радіаторах повикипає...

– То що, не могли спритнішого дати?.. Бригадирові казали?

– Каже, що людей вільних немає.

– Ось я йому дам вільних людей! Сьогодні ж нового водовоза підкинем. – І вже до причіплювачів: – Ну, а ви, хлопці, як? Стараєтесь?

– Стараємось! – ті хором од миски: трактористів свіжиною годують, то і їм перепадає. Хоч комірник і скаржився: їдять, як за себе кидають! Чи не можна, мовляв, їм варити окремо?.. Не можна! Мине осінь, зима – своїх трактористів будемо мати.

– Глядіть мені! – посварився на них жартома Твердохліб. – Як Пилип Іванович поскаржиться – враз у свинопаси переведу!

– Хлопці хороші, справді стараються, – заступився бригадир за причіплювачів. – Так що ви їх не дуже й лайте.

– Нічого, вони в мене не горді. А за одного битого знаєте скільки тепер небитих дають?.. Спитайте в райкомі...

Пожартувавши отак, Твердохліб прощається і сідає у бричку. Яким, що не злазив із передка, цмока на коней, і вони їдуть далі.

Одразу ж за могилою, що під нею дообідували трактористи, починаються стерні. Полукіпки уже зvezені, стерні жовтіють, наче воском налиті. Тут ще просторише, небо здається ще вищим, аніж над ріллею, а сонце мов аж ясніше. Пригріває по-літньому. Твердохліб скидає картуз, розстібає твердий комір.

– Ану, повороши батогом!

Булані одразу ж пускаються риссю. Біжать весело, дружно, несуть бричку, наче пір'їнку, і тугий струмінь повітря обвіває обличчя, через розстебнутий комір обдуває розпарені груди, лоскоче аж попід пахвами.

Хороше!

Твердохліб мружить задоволено очі, ледь помітний усміх торкає завжди твердо складені губи. Він ворушить ними, мов пробує на смак м'яке осіннє повітря.

Та ось Твердохліб перестає усміхатись. Застібає комір, надіває картуз. Ліворуч, із степового облудного марева, вигулькнули постаті школярів, і Яким, уже не питаючи, повернув прямо на них.

Ого, скільки їх! Твердохліб навіть не підозрював, що у Тарасівці стільки дітлашні. Директор постарався – вивів усю школу. Учні сунули довжелезною звивистою лінією, видзьобуючи колоски. А поміж ними, кожен на чолі свого класу, – учителі, як лелеки. Теж нахиляються – даром не ходять.

Бричка ще й не підкотила, а від довжелезного цепу одірвалися дві постаті, заспішили назустріч. Твердохліб упізнав директора школи і бригадира рільничої. Того самого, що трактористів підвів з водою. Цибатий директор викидав довгі ноги, як журавель, опецькуватий же бригадир поспішав за ним підтюпцем – вибивав пилюку з стерні. «Біжи, біжи, я тобі чуба нагрію!..»

Підійшли, привіталися. Твердохліб, скочивши з брички, директорову руку потиснув, бригадирової мов і не помітив. Пішов одразу назустріч школярам.

– Ну, як у вас справи?

– Краще й не треба – п'яту підводу вантажимо, – похвастався директор.

– А я що казав! – І на бригадира не дивлячись, кудись мимо нього у простір: – Ану, махоніть на ферму! Передайте, що я наказав привезти п'ять бідонів молока школярам... Вистачить? – вже до директора.

– Вистачить, дякуєм!

Бригадир подався майже учвал: до конячини, що паслася ген при дорозі. І не встиг Твердохліб подумати, що разом не завадило б і за воду вибатькувати, як за ним і слід прохолов. Гарзд, потім шию намілю, ніде він не дінеться.

Тим часом підійшли до дітей. Діти всі, як одне, з торбинками: в кого через плече, а в кого на шиї, щоб зручніше набивать колосками. Торби теж різні: менші, більші, а в декого й такі, що об стерню ледь не чіпляються. Не розбереш одразу, що більше: дитина чи торба.

На торби ті дивлячись, одразу можна сказати, чиїх батьків дитина. Бо в кого майже повна, а в кого лише на денці. Твердохліб підізвав того, що з найповнішою торбою, запитав:

– Ти чий?

– Грицаїв.

– А як звати?

– Микитою.

– Молодець, Микито! Виростеш – стахановцем будеш.

– Діти, ви чули, що сказав голова? – підхопив ті слова директор. – Треба всім так старатися, як Микита Грицай.

Діти мовчки дивилися на директора й голову.

Твердохліб пройшовсь по стерні, де вже було зібрано, підняв один колосок... другий...

– А збирать треба краще... Не лишати й колоска на потраву...

– Діти, ви чули, що сказав голова? – вже строго директор.

Твердохліб подумав-подумав, що б іще сказати, врешті спитав:

– Чий клас?

Хоча б міг і не питати: одразу ж помітив у гурті школярів і свого. Ревниво придивився до торби – майже повна – і вже веселіше:

– То хто у вас учителем?

– Відповідайте, діти, коли вас запитує голова! – звернувся до учнів директор. І вже тихіше сказав Твердохлібові: – Світлична, он вона стоїть.

І Світличну помітив одразу Твердохліб, ще тоді, як підходив. Стояла осторонь, не сміючи підійти до начальства – на вчительку мало й схожа. Напнула хустку майже на очі, блаженька кофтина на ній, вилиняла спідниця, тільки й того, що не боса. «Світлична! – гмикнув про себе Твердохліб. – А давно була Івасютихою?..» Чомусь пригадав, як стояв колись на порозі багацької хати: холодний, голодний, ще і в постолах, а вона сиділа, багато вбрана, за весільним столом з такими напитками- наїдками, що йому і не снилися. «Отак, значиться: ти тепер он хто, а я ось хто!» І Твердохліб кивнув Світличній, вітаючись, кивнув і до картуза руку підніс, бо все ж таки вчителька, та ще і його сина. І потім уже, сідаючи в бричку, самовдоволено думав: «Бач, як воно повернулося: ти он де, а я ось де. А хто все те повернув? Ми, своїми руками!..»

Іще ворухнувся поблажливий жаль до Світличної: жінка ж бо одинока, без чоловіка, та ще й при двох дітях, та ще й менший – байстрюк. Воно хоч радянська влада і розкріпостила жінку: роди хоч і од негра, та село є село, в села свої закони, які не так легко зламати. Тож коли помітили, що учителька ходить вагітна, було балачок, а ще більше осуду. Знайшлися навіть такі, що хотіли писати куди слід, щоб прибрали із школи. Бо раніше б отакій – спідницю на голову та з села. А ця учить наших дітей.

Але Твердохліб не став прислухатися до тих балачок. І коли його якимось запитав Нешерет: «Так що нам з учительшею робити?» – «З якою?» – «Та з Світличною, бо байстря привела», – відповів: «А нам яке діло до того?.. І зарубайте собі на носі: у радянської влади нема байстрюків! Ви це старорежимне слово з голови викиньте і каблуком розтопчіть!..» І потім, демонструючи свою незалежність од сільської, з дореволюційним душком, моралі, зупинив якимось Світличну посеред вулиці, на очах у людей, поцікавився, як вона живе. Може, поміч яка потрібна од колгоспу: соломи на зиму піч топити чи ще що, хай прийде до правління – не соромиться. З чим і бувайте здорові.

Після цього, звісно, ніхто й заїкнеться не смів – Світличну з села щоб спровадити. Плескати плескали, але всім язика не зав'яжеш, поплещуть та й набридне, учителька ж незабаром подала на розлучення і з Івасютихи знову стала Світличною. Що теж схвалив Твердохліб. Воно хоч і Світличні не з нашого, з попівського роду, та все ж хоч одділилася од гнилого куркульського кореня. Тим більше що за кілька років потому Твердохлібів синок пішов до першого класу і якраз до Світличної. Стрічаючись з учителькою, не забував цікавитись:

«Ну, як там мій учиться? – і додавав неодмінно: – Ви не дуже з ним панькайтесь: як що не так, то моєю рукою».

Збігли й думки про Світличну – за новою okazією. Голові, куди оком не кинь, скрізь морока. Така вже посада. Досить тільки де недоглянути, так шкода й вигулькне.

Ще здалеку помітив Твердохліб худобу під скиртою. Збилася до купи, прямо із скирти хліб травить. А пастуха мов корова язиком злизала. Не інакше, десь на сонці пригрівся. Заснуло, стерво, а худобу голова хай пасе?

– Ану, завертай!

Так і є: висмикує худоба хліб прямо із скирти, толочить, товче. Твердохліб її батогом, батогом! Обійшов потім скирту довкола – ледь об пастуха не спіткнувся. Лежить, черево вивернув, сон солодкий дожовує – слину ротом пуска. Ледве утримався Твердохліб, щоб не уперіщити батогом. Ткнув пужалном у пузо, grimнув:

– Ану, просніться!

Пастух охнув, схопився за живіт – зі сну нічого не тямить.

– Де ваша худоба?

– Десь тутечки...

– Тутечки! – передражнив його Твердохліб. – Ви нащо до худоби приставлені?.. Боки пролежувати?.. Явитесь у четвер на правління – там поговоримо.

Повернувся – не хотів більш на нього й дивитись. Так його зараз ненавидів – у землю втоптав би! «Витурити к бісовій матері з колгоспу!.. І з села за одним махом!..» І де воно, таке ледащо, і вродиться! Сорок років уже розміняло, пора б уже й розуму хоч крихту мати, а в голові аж гуде. Скільки вб'єш, стільки й уїдеш. «У того Оверка й навильники од вил найкоротші», – казали про нього в селі. Пригледівсь якось Твердохліб – таки найкоротші! Беруть скиртоправи солому із волока – він тут як тут. Метушиться, виделкою своєю розмахує – його тільки й видно. А коли скирту вершити та солому нагору підважувать, то він і в кущі:

– Вершіть, хлопці, без мене, бо мій навильник закороткий.

Навильник короткий, зате ложка – найдовша: з-за чужої спини дістане.

Та зась! Погудували – скільки можна терпіти?..

Десь аж до обіду мотався Твердохліб у степу – наводив порядок. Встиг заскочити ще до орачів. Збились у гурт, забалакались,

тютюнцем бавлячись, не встерегли, як і голова підкотив.

– Отак, значить, оремо?.. Ну й ну!

– Та ми тільки од плуга! – виправдовувались орачі. – Ось помацайте, ще й чепіги не охололи.

– І без мацання бачу, що спини давно вже просохли. Чи, може, так і орали: з холодком та з оглядочкою?

Підійшов до коней, провів по шерсті долонею:

– Добре ж орали: хоч пилюгу вибивай!

Дядьки уже мовчки за батоги та до плугів: од гріха подалі. Твердохліб же то за одним, то за другим пройшовся, перевіряючи оранку, аж тоді зібрався на бричку. Від'їжджав, роздратовано думав: «Роблять, мов на дядю чужого!.. Ні, доведеться-таки мінять бригадира: з цим тухтієм ні вкуєш, а ні вмелеш!..»

– В третю завернемо? – запитав тим часом Яким. – Зупинив коней на роздоріжжі: праворуч – у третю бригаду, прямо – в село.

– Прямо паняй! – Твердохліб невдоволено: бракувало йому ще третьої! Хоч знав напевно, що нічого там не знайде такого, до чого можна придратися, однак при одній думці, що доведеться розмовляти з Миколою Приходьком, виникало глухе роздратування.

Приходько став бригадиром три роки тому, після того, як перебрали усіх придатних до керівництва людей. Кого не поставлять – за місяць, за другий прибігав у контору, кидав на підлогу батіг:

«Знімайте з третьої, бо або я когось порішу, або мене розтерзають на шмаття!»

На нього не дуже й сердились: всі ж бо знали, що то за штучка – третя бригада. До неї входив весь Марфин кут, де жили переважно багатодітні жінки. Чи то земля така там була, чи ще щось, тільки яка туди заміж не піде, так і починає сипати дітьми. Не зупиниться, поки з десятків не наплодить. І не боялися вже після того ні Бога, ні чорта. Стукає, було, бригадир у ворота, кличе на роботу Одарку, а та наче оглухла: возиться біля печі, у вікно і не гляне. І не витрима врешті бригадир: зіскоче з коня, та й, кленучи весь білий світ, заскочить до хати:

– Чи тобі позакладало, що й не догавкаєшся? Кидай свої горшки та гайда на роботу!

– Аякже, так я тобі й кинула! – од печі Одарка. І посічене лихим довголіттям обличчя її враз наливається злістю. – А дітей хто годуватиме? Мо', ти за мене довариш?.. Так ставай до печі, а я сяду на твого коня та й буду кататись селом!

І вже підступа з рогачем – от-от штрикне межі очі. Бригадир задком-задком та в сіни.

– Одчепись, сатано! Ось визвемо на правління та всипемо як слід! – гукне уже з двору.

Отоді й вискочить Одарка слідом. Розпалена, роз'юшена – так пеклом і дише:

– Я вашому правлінню голови порозвалюю! Забирайся із двору, поки рогачем не охрестила!

Бригадира не треба й припрошувати: зв'язався із сатаною – сам уже не радий. Скочить на вороного та вже й не знає: їхати далі чи завертати назад. В наступній-бо хаті теж чорт у спідниці: тільки й чекає, щоб хтось підвернувся під руку...

Твердохлібові теж колись дісталось. Молодий іще був та гарячий. А тут жнива: день проґавиш – рік чухмаритись будеш. А з третьої бригади дві з половиною жінки у полі.

– Де ваші люди? – до бригадира.

– Та не йдуть, хоч убийся! Од печей не одірвеш...

Од печей?.. Твердохліба аж затіпало: тут хліб осипається, а вони біля печей?..

– Поїхали!

Скочив на жеребця, погнав так, що бригадир одразу ж одстав. Влетів у двір крайній: так і є – топиться! Дим із бовдура мало не до самого неба.

– Чому не в полі?

– А їсти ви, може, наварите?

– Я питаю, чого на роботу не вийшли?!

Слово по слову – до крику дійшло. До отого: «Ідіть к лихій матері, чого ви присікались?!» Як почув оте Твердохліб, ухопив відро та плюх із нього у піч: на чавунки та горшки. Так парою й бухнуло!

– Щоб зараз же мені у полі були!

Два тижні потому слід од нігтів носив. Як загородила, вража жінка, та й проорала од лоба аж до підборіддя. Твердохліб хотів був спершу до суду подати, та, схолонувши, передумав: дізнаються у районі – засміють.

Тож він не дуже й сердився, коли черговий бригадир третьої жбурляв на землю батіг та кричав, що краще під шибеницю, ніж з отими чортяками справу мати...

Ламали-ламали голови, кого ще поставити, як бухгалтер візьми й підкажи:

– Давайте спробуємо Приходька.

– Якого? Івана?

– Та не Івана – Миколу.

Члени правління одразу ж замовкли. То сміялися, почувши про Івана, а це враз притихли. І всі подивились на голову: що він на те скаже? Знали ж бо, що Твердохліб Миколу Приходька терпіти не міг. Після розкуркулення отого невдалого, коли йому, Твердохлібові, на горіхи в районі дісталось.

Твердохліб і справді одразу насупився, на бухгалтера зиркнув сердито. Той, бідолаха, вже раком назад:

– Та воно можна й іншого...

Твердохліб же пригадав, як Приходько виступав на останніх зборах, – кивав на правління і голову. Мовби й не критикував – підказував, і виходило так, що й підказував правильно, та Твердохлібові було од того не легше. Тим більше що й представник із району поруч сидів, усе до блокнота записував. Поцікавився навіть, що то за один.

– Так, із рільничої, – неохоче відповів Твердохліб. Ледь не додав, що із колишніх куркуликів, але вчасно стримався. Слухав Приходька,

роздратовано думав: «Всі ви розумні – пальцями тикати! Спробували б самі потягти!..»

«А що, як і справді впрягти його в третю? Хай обпечеться – може, хоч трохи заціпить...» І для членів правління несподівано:

– Чого ж, можна й Приходька... Повчати уміє, подивимось, як цей розумник на ділі себе покаже...

Після того спершу чекав: от-от набіжить Приходько та й кине традиційно батогом об землю. Отоді він йому й пригадає отой виступ на зборах.

Та Приходько до контори не набігав. Схуд, почорнів, із жінотою воюючи, а не просився з бригади. Одну лиш умову висунув: щоб йому не заважали. Довірили бригаду, так до кінця, і під руку не лізьте. Прийде осінь – отоді за все і спитаєте.

Це коли Твердохліб поцікавився, хто йому дав право орати колгоспними кіньми городи багатодітним жінкам. Та ще й орачів виділяти. Що, може, в бригаді вже й роботи немає?.. І зовсім уже чудернацькі історії переповідали про Приходька Твердохлібові. Буцім із першого ж разу став до печі їжу варити. Як зайшов до Одарки, як почув: «А хто за мене дітям їсти наварить? Може, ви?» – «А чого ж, можу і я». Картуз на лавку, піджак із плечей, щоб не так жарко було, та й до печі: «Поки я тобі їсти варитиму, ти на моєму коні покатайся – жінок на роботу поклич». Одарка, кажуть, з того дива ледь язика не ковтнула...

Далі – більше: організував Приходько чергування щоденне. Сьогодні Одарка, завтра Василина, післязавтра Ольга. «Зносьте до гурту усіх сопляків, і нехай у вас голови не болять аж до вечора». А Одарці – Василині – Ользі – по півтора за те трудовдя. Бухгалтер був став цапа: незаконно! Але Твердохліб несподівано на нього визвірився:

– Самому закортіло на третю?!

Лаяв бухгалтера, аж той вкінці розгубився. Не знав, що Приходько голові – шпичкою в боці. Що йому легше було б бачити,

як Приходько жбурляє додолу батіг, аніж переконуватись, що третя бригада поволі на ноги спинається...

Та годі про це!.. Тим більше що он уже й село показалось.

Вїхали з протилежного боку: од ставу.

Ставок зовсім іще молоденький: другий рік, як загатили, а вже де-не-де поріс осокою, взявся першим рястом. Для дітлашні – рай, цілісіньке літо бовтаються, стрибають із греблі вниз головою – чия скоріше знайде пеньок. Твердохлібові ж – докір німий. Планували рибу розводити, обіцяли виділити мальків, навіть у районній газеті про це написали, а поки що плодяться пуголовки. «Треба буде змотатися в район, хай дістають де хочуть... А ні, то аж у область...» І качву треба розвести, качка ряст любить, качку випустиш весною на воду, а восени – готовий прибуток.

Далі, за ставом, потяглися садиби. І то з одного двору, то з іншого – чорти з рогами. Кози, бодай вони повиздыхали! Розплодилося їх в останній час до стобіса, – і в дворах, і на вулицях, і на хлівах – усюди побачиш. Общипують все, обїдають – деревця не полишать.

Колись у Тарасівці про козу і чуть не чували. Як завів іще до революції корчмар із сусіднього села – майже все село бігало дивитись. Жінки, які постаріші, тиждень потому одхрещувались: нечиста сила!

Минули роки – прийшли кози і в Тарасівку. Козі ж ні сіна багато на зиму не треба, не те що корові, ні ганяти щоденно на пашу: сама собі їжу находить, та ще ж до того й не підлягає податкові.

Перший завів дві кози Іван Приходько. Вирихтувався на ярмарок по телицю, а привіз ротатих прояв.

Поплакала, покричала бідолашна Федора, та куди було діватись? А згодом і сама переконалася, що можна жити і з козами. Молоко густе та солодке, аж канудить од незвички, та малі Приходьченки й смолу будуть пити, аби лише вволю. Як висушать вранці по чашці – до обїду їсти не просять.

З легкої Іванової руки кози потроху-потроху та й розбрелися селом. Заводили їх здебільшого вдови та одинокі, старі вже жінки.

Що з коровою вже й не справляться, та й нащо вона, корова, самотній людині, а коза в самотній раз.

Твердохліб їм терпіти не міг. Докоряв не раз Нешеретові:

– Ви хоча б хазяїнів приструнили! Розпустили нечисть по всьому селу, скоро вже й вуха нам пооб'їдають!

Нешерет завжди виправдовувався тим, що він, натурально, воює із козами, тільки од тої війни толку мало. Самі ж бо знаєте, який тепер народ: ти йому слово, він тобі десять...

– Мо', пообідаєте?

Яким уперше за всю дорогу озвався – пересердився. Притишив коней якраз перед завулком, що вів до хати голови.

Твердохліб уже хотів був погодитись, та враз згадав, що не дав розпорядження лаштувати підводи в район, і наказав їхати прямо до контори.

– Будем уже обідати, як із голови знімуть.

– Хто вас зніматиме!

Входжені коні легко перейшли на рись, і за кілька хвилин розмальована бричка підкотила під саму контору.

– То мені розпрягати? – Яким усе ще надіявся, що голова передумає – накаже завертати обідати. Вечір же скоро, он і сонце на прюзі, а вони з самотнього ранку зернини макової в роті не мали. Про те, щоб самому підскочити додому, Яким і думати не смів. Поки голова в конторі, доти й він має бути при конях. Щоб як команда – одразу ж і їхати. Хоч і до світанку. Бувало частенько й таке. Особливо влітку. Вивалиться опівночі з контори голова, скаже запрягати. Та й покотить полахати сторожів і об'їзників: чи не дрімають? Так привчив, що тільки шелесне, а сторож уже в крик, як гусак.

«Служба собача!» – зітхає Яким. Ішов – радів: робота чиста, при бричці та конях, запряг – та й катайся паном. Добрий пан: і поїсти як слід не дадуть!

От і сьогодні: стирчав у конюшні голодний, до пізнього вечора. Уже й зорі загорілися в небі, коли врешті стали розходитись. А

завтра ж, ще й день не проклюнеться, знову біжи на роботу. Зривайся з постелі гарячої, од молоденької жіночки, та, похапцем щось до рота укинувши – з темної хати в ніч ще темнішу. В оту передсвітанкову пору, коли все довкола мов дьогтем залите: по звуку тільки й здогадаєшся, що хтось суне назустріч. То це така робота легка? Та не потрібні йому й оті півтора трудодня, що кожного дня набігають, – дайте уволу хоч виспатись! Та пообідати по-людському.

– Взимку будемо одсипатися, – каже Твердохліб. – Як ведмеді. Ти бачив, Якиме, як ведмідь взимку снить?

– Де б я їх бачив!

– Заб'ється до ями та й сосе лапу. Цілісіньку зиму...

– Дак то ж ведмідь... – бере сумнів Якіма. – А тут поки тої зими діждешся, то й спати розучишся.

Розпрягає коней Яким, пригадує всі ті розмови. І дружину свою молоденьку, яка жде Якіма – не діждеться. Не спатиме, коли б не вернувся. Яким тільки рипне, а вона вже й з постелі. Хуткіше до печі: щось розігрить поїсти чоловікові.

Сяде потім навпроти, кулачком підборіддя підіпре – очей із нього не зводить.

– Ти чого? – запитає Яким.

– Так... – усміхнеться зніяковіло. – А ти їж... Чи, мо', несмачне?

– Смачне, чого ж...

А сам ледь щелепами ворухить – і їжа до рота не йде. Їв не їв, тільки ложку намочив, та й скоріш у постіль. А дружина вже поруч: горнеться, ласки просить...

Ех, служба собача!..

Твердохліб же тим часом урядує в конторі.

Щовечора, в кінці робочого дня, збирав ланкових, бригадирів, – дати на завтра наряд. Ранок настане, тоді буде ніколи. Зараз же можна й посперечатися, порадитись, як його краще робити: так чи отак. Поки Твердохліб до столу долоню притисне, коротко скаже: зробимо так!

Сідав за стіл, на шкірою оббитий стілець. Стілець той був один такий у конторі, з високою різьбленою спинкою, з тонкими фігурними ніжками, з якогось чорного дерева: ножом ріж – не візьме! Дістала його ще давно комсомолія як реквізит для вистав – приволікла аж із Хоролівки, стілець так і стояв би в сільбуді, аби одного разу не наткнувся на нього завгосп. Саме побудували нову контору, в кабінеті голови появилася вже й стіл, і мармурова чорнильниця, а стільця підходящого не було. Тож завгосп, не довго думаючи, стілець той на плечі та й у контору.

З того часу Твердохліб на ньому й сидить. Та інколи ще заступник, коли голова в районі, до стільця того приміряється. Сяде на краєчок, щоб швиденько й зіскочити, як голова раптом появиться. Ось він і зараз сидить за столом, праворуч од Твердохліба – не так за столом, як при столі. Решта ж розсілася навпроти, на внесених лавках.

Перш ніж приступити до нарядів, Твердохліб кожного вислухав, вияснив, що зроблено за день. Як завжди почав бухгалтер. Розкрив папку, дістав накладні, став доповідати. По зернових з державою розраховалися повністю, ще й перевиконали...

– На скільки? – поцікавився Твердохліб.

– На шістнадцять відсотків супроти контрольної цифри.

Твердохліб задоволений. Ревниво стежив за тим, щоб його колгосп першим у районі виконував план хлібоздачі.

Виручало завжди Івасютине поле. Чи тому, що лежало найвище, чи куркульня вже до того землю привчила, тільки довкола... та що там довкола: по всьому району лише половіє, а тут уже воском береться. І пускає Твердохліб жатку та косарів, і гуде зголодніло молотарка, і засипається в мішки перше зерно. А Твердохліб уже накручує ручку «віялки», додзвонюється до директора заготпункту: приймай першу валку нового врожаю!

Споряджав не валку – весільну перезву. В гриви коням вплітали червоні стрічки, їздових наряджали у святковий одяг, на передньому возі – прапор, а попереду всіх – Твердохліб на своїй мальованій

бричці. І по Хоролівці їдуть – не одразу до заготпункту, а через усе місто – мимо райради, райкому партії та інших керівних установ. Хай дивляться, хай бачать, хто такі тарасівці і хто такий Твердохліб.

Дивилися. Бачили. Хвалили на всіх нарадах, ставили в приклад, затикали роти:

– Хліба ще не дозріли? А в Твердохліба що – інше сонце світить?..

Обирали завжди до президії: сидів Твердохліб коло секретаря, на виду, і вже дехто про себе подумував: а чи не планують оцього раннього, та вже битого у якесь районне начальство?

І в газетах не жаліли місця для першої валки: од районної аж до обласної. Раз навіть у республіканській було надруковано. Путько спеціально заїхав:

– Читав?

Твердохліб, який встиг уже вивчити оту інформашку напам'ять, прикинувся, що нічого не знає.

– Що ж ти так?.. Про нього на всю республіку дзвонять, а він нічого не чує!.. На ось, читай!

Секретар навіть дзвонив:

– Твердохліб?.. Молодець!.. Правильним курсом ідеш!

Сам знав, що правильним. Твердо тримався цього курсу з року в рік, знав: багато що можуть простити – не простять одного. Не виконаєш першої заповіді перед державою – тоді начувайся! Тож коли б уродила єдина зернина, він і ту поспішив би одвезти. Та не в кишені, в хустині загорнену – ні! – на парокінній підводі одвіз би, ще й сам їхав би попереду, у своїй мальованій бричці. То вже потім, як не вистачить зерна на посів, можна податися в район, поплакати, де треба, та позичити тихенько до нового врожаю – із тієї ж комори державної, до якої недавно й одвозив.

Після бухгалтера мали доповідати бригадири рільничних. Але Твердохліб цього разу порушив порядок:

– Комірник тут?

Комірник, який сидів на ослоні попереду, в Твердохліба під самісіньким носом, притьмом схопився на ноги:

– Осьдечки я!

Твердохліб очима недобрими комірника з ніг до голови зм'яв – зім'яв.

– Ану розкажіть, – почав грізно він, і всі враз відчули, яка хмара нависла над комірником, – розкажіть при всьому народі, для чого мишву взялися розводити!.. Шкідництвом займаєтесь?

Всі так і обмерли, як про шкідництво почули: вимовить Твердохліб іще два слова – «ворог народу» – чи не вимовить? Скаже – каюк комірникові! Не врятує його вже ніщо, навіть сам Твердохліб, хоч би й захотів. І вже ті, що сиділи поруч з комірником, вгощалися щойно його ж тютюнцем, – совком, совком – та подалі од нього.

Не сказав. Аж зітхнули полегшено, аж світліше мов стало. Комірник, ледь на ногах уже тримаючись, щось белькотів, але Твердохліб його вже не слухав:

– Обмежимося цього разу попередженням... Глядіть же мені: ще раз про миші почую – сушіть сухарі!

Сів комірник. Втира рукавом мокрого лоба, а ті, що одсувалися, знову поближче присунулись. І вже потім, розходячись, гомонітимуть поміж собою:

– Ну, начувайтесь, миші! Комірник у кожну нірку полізе, за хвоста кожну мишу цупити буде. І ката не треба заводити!

– Поліз би на його місці й ти!

Після комірника пішло веселіше. Твердохліб чи то весь свій заряд на нього витратив, чи не було уже сил лаятись, тільки бригадира першої рільничої майже й не пуштрив. Наказав:

– Щоб я більше од трактористів жодної скарги не чув! Поскаржаться ще раз – перекину в другу бригаду, а ви тоді хоч пальцями орить. – Та ще пастуха пригадав: – Івасюка – на правління. Виганятимем к бісовій матері!

– Давно б пора, – притакнув бригадир, радий, що так обійшлося. – Я, Володимире Васильовичу, з ним уже замучився: не знаю вже, куди його і приткнути...

– Ладно, з цим вирішено, – припечатав долонею Твердохліб. – Тепер давайте про буряки...

Поговорили й про буряки: копати чи ще хай трохи постоять. Буряки ж цього року – ще таких мов і не було. Та й не диво: стільки гною убухали, що й камінь коріння пустив би! Та ще й од довгоносика вдалося врятувати. У сусідів всі плантації переполовинив, Твердохліб же кинув на довгоносика мало не всю Тарасівку. Обмережили поле канавами, заливали їх гасом, а учні збирали жучків у пляшки, в баночки. А тоді ще й курей пустили: колгоспних і людських. В якої баби одна несушка була – мобілізували і ту. Як рушило куряче військо поміж буряками – держись, довгоносику!

Зате ж і буряки! Твердохліб щодня навідується, милується.

– То як, Наталко?

Голос у Твердохліба аж потеплішав, коли до Наталки звернувся. Ланкової комсомольсько-молодіжної. І очі приязним поблизком узялися. Всім добре відомо, чому голова так злагіднів. Плекав Твердохліб надію виростити у своєму колгоспі ланкову-орденоноску. Першу в районі. Вже і в райцентрі кому треба про це натякнув. Не з трибуни, звичайно, а так, у приватній розмові. Порадився: як ви на це дивитесь? Там дивилися прихильно: вирощуй давай! Тільки ж гляди: якщо вже на таке замахнешся, то рачкувати буде пізно!.. Твердохліб і сам це добре розумів. Не відмовляв тому ланковій ні в чому. Так їй з самого початку і сказав:

– Не пожалієм нічого. І якщо з чим непереливки – звертайся особисто до мене.

Наталку теж вибрав не випадково: роботяща, здорова, красива. А що вже весела, що співає: як заллється, то її тільки й чути. Орден на груди повісить – на неї тільки й дивитимуться. Вже й кореспондент один приїжджав, то мало всього заряду фотоапарата об неї не змилив. Наставляв і так, і сяк, все допитувався, де вона, така красуня, і вродилась.

– Вам артисткою треба бути... На сцені... У мене є друг, режисер – хочете, познайомлю?

Твердохліб про те як почув, кореспондента миттю спровадив з Тарасівки. Клацати – клацай, а до іншого – зась! Дівчина самим нам потрібна. А настане пора, ми їй такого режисера підшукаємо, що й про сцену забуде. Он хлопці які, як орли. Наталці тільки моргнути – будь-кого рушниками пов'яжемо!..

– То будемо копати, Наталко, чи почекаємо трохи?

Наталка звелася недбало: знала, бісова дівка, що Твердохліба бояться їй нічого! Відповіла, що можна й копати, а можна кілька днів і переждати. Буряк ще росте, як день – так і прибавка. І хоч Твердохлібові дуже кортіло першому в районі почать копати буряки, однак орден переважив.

– Вирішили: почекаємо до наступного тижня... Здається, все... Чи ще хто що має?

Ніхто нічого не мав. І тільки Твердохліб сказав:

– Тоді все, можна й розходитись, – лампочка блим-блیم – і погасла. Локомотив зіпсувався, напевно. Старенький уже, чахкав, гляди, літ з півсотні, не менше. Ще пан як привіз, як пустив у економії, то трудиться й досі. Од молотарки його одлучили – трактором веселіше, тоді Матвій Переярок придумав йому службу нову: змотався до району, дістав генератор, приладнав – і зачакотів знову локомотив на всю Тарасівку.

Електрики, щоправда, на все село не вистачало: повісили лампочки лише в корівнику, та в стайнях, та посеред колгоспного двору, та в конторі, та в школі, та в клубові, та ще у сільраді – оце, здається, і все. Завгосп ще хотів підкинути дві лампочки й голові, тим більше що й дроти тягнули мимо його хати, але Твердохліб не дозволив. Краще зайву лампочку у свинарник, а він почекає разом з усіма, поки прилаштують динамо-машину до греблі – вода вже хай крутить.

– Дайте час – заллємо світлом всю Тарасівку. А поки що потерпимо.

Тарасівці, правду казати, не дуже за тим світлом і побивалися: локомотив старенький, спрацьований, коли розкрутиться, як молодий, а коли і задихатися починає. То й світло таке: лампочки або розгораються, або ледь жевріють, і школярі тоді, які в другу зміну навчаються, носами в книжки:

«Тетяно Олексіївно, нічого не видно!..»

Ось і зараз – погасло зовсім. Ну, це вже надовго. Щось зламалося або десь обірвалось. Добре, що хоч місяць присвічує: повис угорі повний та круглий – ну видно, як удень! Ніч іще тепла, тиха – ніде й не шелесне. І стоять садки та хати, мов зачаровані. А там, де густіші тіні, то цигарка жариною зблимне, то долине приглушений сміх: молодь тирлується. Цим і ночі мало. Чатуватимуть місяць, поки не зайде, а вранці не добудишся.

– А погляньте, Миколо, чи не ваш ото з якоюсь тин підпира?

– Якщо тин, то не мій. У мене сурйозніший: шукай одразу на сіні у клуні.

– Весь, значиться, в тата?

– А що, було колись і в нас.

– Да... Закурити з досади, чи що?

Закурюють. Ідуть, гомонять собі стиха, мов бояться наполохати тих, що пасуть свою молодість. По травиці шовковій, з золотою вуздечкою. Що ні печалі їм зараз, ні воздиханій.

– І наряди роздавати не треба: кому з якою...

Пора б і прощатися – так ніч така, що і в хату не тягне!

Врешті розходяться. То один одірветься од гурту, то другий; скажуть стиха: «На добраніч» – та й зникають у себе в дворах. Де в якому вікна ще світяться, а в якому ніч палець наслинила та вогонь і погасила.

У Твердохлібовому новому будинкові ще світилося: переїхали місяць тому, то Марія щовечора допізна товчеться. То те придума, то друге. Ось і зараз стрекоче машинкою: фіранки шиє на вікна.

Став Твердохліб посеред молоденького двору, будинком замилувався. Будинок: удень очей не одвести, а зараз мов іще

красивіший. Дах високий, залізний, в червоне пофарбований, димар бляшаний, оцинкований, аж горить проти місяця. Ставні узорчасті, ганок високий, не те що у хатах сільських. А всередині – три кімнати, і кухня окремо. Маруся просила, щоб піч, але Твердохліб на те не пристав: піч тільки ледарів плодить, як що – так і на піч. Отож печам не довго лишилося й жити: от зберемося з силами та заходимося перебудовувати села на новій, соціалістичній основі – повикидаємо їх к бісу! На смітник історії.

Замість печі поставив плиту з духовкою: вари, печи, що твоя душа забажає. Зовсім мало місця займає й – культура.

Маруся все ніяк не могла до плити звикнути: то переварить, то недоварить. А хліб заходилася у духовці пекти – вуглиною узявся.

Нічого, голубонько, звикнеш! Нове завжди спершу муляє. Поки обноситься. До колгоспу он довго звикали. А зараз скажи кому: бери землю назад – багато знайдеться охочих? Та на все село один, од сили – два, три! Та й то із тих, що постарші, ще пам'ятають, як на власному полі орали. А молодші й слухати не захочуть, їм трактора, машину давай. Або до міста – на навчання. І так воювати щороку доводиться: не встигне семирічку закінчити, а вже йде до сільради за довідкою – хоче далі учитись. Ну, гаразд, підеш учитися в Хоролівку або й у Полтаву, ти підеш, другий піде, третій... а в колгоспі хто буде робити?.. Мов і не до нього говориться: очі, як у тумані. Дивиться тими очима задурманеними кудись мимо тебе, куди тобі й зором не сягнути, і знай одне:

– Учитися хочу!

А коли Твердохліб наказав не давати довідок, поки хоч рік не попрацюють у колгоспі, тоді що було! До району дійшли, а таки свого добилися. Отакі песиголовці!

Виручали дівчата. Ці якось легше осідали в колгоспі: на фермах, у ланках. Рік попрацює, другий, то вже про те, щоб кудись подаватися й не думає: підбирає судженого-вудженого. Так його, небораку, облутає, що він уже сам на роботу до колгоспу проситься: згідно з набутою освітою. Тож поки дівчата не перевелися в Тарасівці,

Твердохлібові журитися нічого. Бо дівчата тарасівські здавна красою славилися: своїх хлопців не вистачить, доберемо в сусідів...

Перед тим як на ґанок ступити, Твердохліб ще зайшов до вбиральні. Стояв той веселий будиночок трохи осторонь, в усіх на виду – теж ознака нової культури. Годі кропити кущі чи махати віхтем за клуню. Не раз дорікав Нешеретові: живемо у яку он добу, так давайте ж будемо культурні в побуті! А то натикають патиків із соняшника та й думають, що нічого не видно. Їдеш мимо двору якого – одвертатись доводиться. Так це ж нам дивитися гидко, а сторонній людині? Що про нас подумати може?..

Отак в усьому: поки сам не додивишся та не натикаєш носом, ніхто й не почухається. Мов одному йому, Твердохлібові, усе це потрібне.

Йшов до ґанку, заглянув у вікно: так і є, сидить за машинкою.

- Діти вже сплять?
- Сплять – що їм робити!
- Та я просто так...

Лишень тепер відчув, як зголоднів. І натовивсь – аж похитує. Сів важко до столу, хрипло спитав:

- Їсти даси?
- Ти хоч би руки помив. Назбирав пилюги – аж сиплеться.

І то правда. Пройшов до вмивальника, пополоскав обличчя і руки водою. Мов аж полегшало.

Їв мовчки, жадібно. А Маруся знов до машинки: хоче, певно, сьогодні й закінчити. Твердохліб же, як трохи черв'ячка заморив, поцікавився:

- Як там Кім? Не приніс поганої оцінки?

Кім – старший. Як народився, то щасливий Володька й ім'я йому підібрав: Комуністичний Інтернаціонал Молоді. Скорочено – Кім. Маруся не сперечалася, дуже ж бо на той час була в чоловіка закохана, на все його очима дивилася, зате Володьчина мати-покійниця на все село пробі кричала:

– Людоньки добрі, та мій же Володька зовсім розуму збувся: назвав свого первістка так, що й не вимовиш!

До Володьки грозилася:

– Перехрести, бо й з дому зійду!

І не подумав:

– Вам, мамо, старе доживати, а йому будувать комунізм. А туди Петрів та Йванів і на поріг не пускатимуть.

Так і лишився хлопець Кімом.

Ріс той «Інтернаціонал» лобурякою добрим: де яка шкода, там і шукайте Кіма. А до школи пішов, то Твердохлібові довелося й за пасок узятися: не хотів учитись. Твердохліб же і в думці допустити не міг, щоб його син пас задніх.

Зараз Кім учиться непогано. Чи то подіяв пасок, чи учителька підбрала ключик до дитячої душі, тільки добрав нарешті смаку в науці й з добрих оцінок не злазить. Одна біда: на стайню внадився. Як побачить коня, так його й затрусить. Твердохліб уже й Ганжу просив:

– Ви мого малого, як на конюшні побачите, женіть у потилицю.

Тільки Ганжа щось не дуже наказ той виконує. Інші діти давно уже після уроків додому повернуться, а Кіма нема та й нема.

Врешті появиться. Як зайде у хату, то наче коня завели. І питати не треба, де байдики бив.

– Знов пропадав біля коней? – мати до нього.

Мовчить, тільки шморгає носом. Омине матір, потиличника по дорозі схопивши, книжки на стілець і так, мов його і не лають:

– Мамо, що їсти?

Проголодався, сердешний! Попід кіньми лаячи.

– Ось я батькові скажу, він тобі дасть! Він тебе одучить з кіньми водитись!

Мовчить, тільки сопе.

Дочку, яка народилася через три роки після Кіма, Твердохліб хотів назвати Тракториною або Індустрією. Але цього разу вперлася Маруся.

Після довгих суперечок назвали Кларою. В честь Клари Цеткін.

Дочка – татова мазаниця, так до нього й липне. Як заїде обідати – кида мерщій свої ляльки і – до тата. І коли тато приласкає, од надмірної втіхи, од повноти почуттів починає говорити баском.

Спить і Клара – поруч із Кімом. І Твердохліб, осоловівши од їжі, теж куня за столом. Отак за столом і заснув би – нема сили й звестися.

– Лягай уже спати. Завтра ж знову удосвіта зірвешся.

Не заперечував, звівся. Минув уже той час, коли без Марусі заснути не міг. Лишень, як мимо проходив, провів долонею по налитій спині дружини, похвалив:

– Та й пишна ж ти стала!.. Головиха!..

Маруся лише плечима здвигнула: йди вже, йди!

Занаряджені ще звечора підводи вирушали удосвіта. Дорога ж неблизька, а наказано бути в Хоролівці о восьмій ранку.

П'ять підвід – п'ять їзових. Твердохліб довго думав та гадав, кого послати: роботящих жалко, ледарів же не дуже й зручно. Дуже молодих теж не виходило: ще щось накоять, а тоді з голови спитають.

Врешті вирішили послати постарших. Не інвалідів, а таких, що і в колгоспі од них уже толку не дуже багато: Приходька Івана, Протасія Непідкованого, Мефодія Курочку і на підпряжку зовсім уже молодого парубка Павла Заволоку. Щоб не сказали, що колгосп «Червоний хлібороб» самих тільки дідів і прислав. Хлопцеві немає сімнадцяти, а на вид можна дати всі двадцять. Вимахав з добрячу верству, а ноги, як під ведмедем: досі ще жодної пари чобіт не зносив. Бо в крамниці які не приміряє – малі, а шити – й вола не вистачить. Купували Павлові калоші: людям на валянки, йому – на босу ногу.

Чотирьох їзових набрали, стали голови сушити, кого п'ятого. Щоб за старшого був і, головне, коней доглянув.

Тут Ганжа й напросився:

– Я поїду.

Він на першій підводі і їде. Як сів на передок, як ворухнув віжками, так одразу й задрімав, бо цілісіньку ніч очей не зімкнув, з хворим лошам провозився. Від'їжджав – помічників наказував ока не спускати з нього. То Йван Приходько, який їхав слідом, уже Ганжу й не чіпав. Обернувся, гукнув до Курочки:

– Як коні, йдуть?

– Ідуть! – весело Курочка.

– То й нехай собі йдуть, а ти паняй до мене! Удвох веселіше.

Курочка з радістю. На дорогу зіскочив, коней до воза Приходькового прив'язав та й підсів до господаря. А згодом те саме зробив і Протасій. Цей уже появився незваний: Заволока з воза власного вижив. Підсів до Протасія та й ну з нудьги нишком бавитись. Звісив босу ногу із воза і притиска підшовою колесо. Як натисне – коні й стають. Протасій уже і свистів, і матюкався, а коні стають та й стають. Мов наврочені. Врешті не витримав: прив'язав чортів до Курочкиної вже підводи та підсів до гурту.

– Угостіть тютюном.

– А в тебе що: не вродило?

– Вродило, та, бач, забув.

– Щось ти, Протасію, дуже забудькуватий став. На нового бичка гроші збираєш?

Протасій одразу ж надувся. Бо Йван спитав, як у око вліпив. Не забув, бач, і досі, як Протасій бичка на вила підняв. А хто б не підняв на місці Протасія? Якби отак узявся чистити гній, упарився та й скинув куфайку. Оглянувся, а бичок гроші дожовує. Цілісіньку пачку висмикнула із кишені вража тварина! Податок збирався до сільради однести, та нечистий напоумив гній спершу почистити. От і почистив: ні бичка, ані грошей!..

– На вже, та не сердься... Ото люди – і слова сказати не можна!

І поки Протасій мостить цигарку, Іван дума, про що б його почати розмову. Таку, щоб якраз до Хоролівки вистачило.

– І скажіть на милість, – починає він здалеку, ще як слід і не знаючи, що говоритиме далі, – чого воно так: одним людям везе, а

другим не везе?

– Це в чому? – цікавиться Курочка. – У чому тобі не везе?

– А хоча б і з жінками. Парубком був – не знав, що таке дівку до тину притиснути, а женився, то й поготів...

– На вулицю батьки не пускали, чи що?

– Та де не пускали! В шияку замало не гнали... І парубок же із мене був мов не порчений, і дівчата заглядалися, а от не везло, хоч убий... Мокрину пам'ятаєте?

– Це ту, що минулого року втопилася?

– Та вона ж... Дівка була, як вогонь. Як гляне, то тебе то в жар кине, то в холод... Ну, підсів я якось до неї на колоді. Обіймаю – мовчить. Тулюся – знову ж мовчить. Я й осмілів. «Мокрино, – питаю, – що ти сю ніч, приміром, робити збираєшся?» – «Приміром, спатиму в клуні». В мене на серці й музики заграли. «А собаку у вас на ніч одв'язують?» – «Одв'язують, та не кожної ночі. Сю ніч буде прив'язана» – «То я до тебе, Мокрино, прийду». – «Приходь, як утрапиш...» Після розмови такої я додому півнем летів. Зайшов до хати, а тато й питають: «Що це нашого Івана сьогодні мов хтось медом помазав?» «Медом, – думаю, – не медом, а сьогодні буду в Мокрини. Ось ви лишень посніть...»

Полягали, поснули. Я тихенько одіж на себе, чоботи в зуби та й у двері. Скрадаюсь попідтинню, в руках чоботи несучи. І нащо я ті чоботи взяв – спитайте!.. Добіг до Мокрини, присів, через тин у двір заглядаю. А воно якраз хмари місяць закрили – хоч у око стрель. Стирчав я ото під тином, стирчав, а тоді й подумав: «А проберусь краще до клуні. Поки Мокрина прийде, я й кубельце зів'ю...» Переліз через тин, півдвору прокрався, а далі й зась: од вікна світла доріжка якраз посередині перегородила весь двір. Ану ж, хто гляне у вікно та побачить! Терся, м'явся, та й вирішив оту доріжку проскочити...

– Ну, а далі? – нетерпляче Курочка. Він аж рота роззявив, заглядаючи в обличчя Іванове. – Проскочив?

– Зажди, дай по порядку... Метнувся я ото головою вперед, а по той бік, якраз навпроти, стовпець дубовий стояв. Батько Мокрини,

щоб йому й руки покорчило, для чогось того стовпа укопав: не інакше – на мою погібіль. Як утесався ж я у той стовп головою – земля захиталася! Чорти з очей пливли, скільки хотіли. Ліг і ратиці набік одкинув... Поніс потім моргулю на голові, як добру балабуху...

Батько Мокрини другого дня як вийшов, як глянув на стовп – давай дочку лаяти. Що, додому вернувшись, ворота за собою не зачинила. «Не інакше, бугай колгоспний погостював – стовп геть набік звернув...»

– Ну, а Мокрина? – допитується Курочка: він аж захлинається сміхом.

– Та й Мокрина туди ж: вийшов через тиждень на вулицю в мій бік і не гляне.

Курочка знову зайшовся. А Протасій мов і не слухав. Сидить з непорушним, аж сонним обличчям, і на чавунній його головешці воронячим гніздом стирчить ота шапка, що він її приніс ще з імперіалістичної. Де тільки вона не бувала, якими вітрами її не шарпало, якими дощами не прало – уже й на шапку не схожа, а от не скида чоловік! І шинелька на ньому та ж сама, тільки тепер уже й на шинелю не схожа – скоріше піджак: підрізав її Протасій аж двічі, викидаючи обтріпані поли, – теж завжди надіває в дорогу.

Сидить Протасій, байдужий, а Курочка, вибулькотавшись сміхом, знов пристає до Івана:

– То після Мокрини ти більше й залицяється ні до кого не пробував? – і маленькі, кругленькі очиці його готові щомиті пирснути сміхом.

– Чого ж, залицявся, – відповідає охоче Іван, – тільки з того знову ж нічого не вийшло. Одного разу собацюра ледь ноги не одгриз, а другого – гусак захищав мало не до смерті...

– Гусак?

– Та гусак, яка ж іще личина! Думаєш, як птиця, то й щипатися не вміє? Хвата, як обценьками!..

І знову заливається Курочка.

– А з Федорою ж як? – допитується весело.

– З Федорою вже добрі люди звели. А то отак і помер би старим парубком. Та й то: чи таке то уже щастя? Живеш собі паном, горя не знаєш, так ні ж – шукаєш на шию хомут! А як хто над тобою ізмилується та хомут отой перехопить, так ти замість того, щоб танцювати, мерщій у петлю... Або за ножаку – та й різатись...

– А так, а так, – притакував Курочка. – Оце ти в самісіньку точку попав.

– В точку не в точку, а так воно і є... От у мене, для прикладу... Федора – людина мов як людина, й по хазяйству, і коло дітей. Поки якась віжка під хвіст не підладиться. А тоді пиши вже пропало. Як що надумається, то хоч ти її переріж – по-своєму зроби!

– А так, а так... Точнісінько така і моя.

– Що твоя! З твоєю ще можна жити та Богові дякувати. А от з моєю тигрою спробуй окріп щодня сьорбати. Пробі кричатимеш, поки й охрипнеш...

Отак слово по слову, та й незчулися, як укотили в Хоролівку. Розбрелись по підводах, і – но! – аж до центру.

А там, на площі центральній, що перед самим райвиконкомом, підвод не менше двохсот. А то, може, й більше. Коні іржуть, люди перегукуються – шум, гам, як на ярмаркові. І щойно тарасівці знайшли собі місце, щойно Ганжа пішов заявитися, як з-поза возів до них прискочив райвиківський півник. Молоде, а вже у начальниках: таке важне, що ну! Та заклопотане, заклопотане. В одній руці – блокнот, у другій – олівець.

– Якого колгоспу?

– «Червоний хлібороб», – охоче Іван: завжди перший до розмови устряне.

– Чого так пізно?.. Хто старший?

– Старший зараз прийде. Тіки ви його не дуже чіпайте.

– А що він за цяця така?

– Він у нас припадочний. Ще й довідку таку має: як кого покалічить, то щоб не судили. В цьому році вже трьом нашим в'язи звернув...

Півник те як почув – одразу злиняв. Бічком-бічком та до інших підвід.

– Передайте, щоб нікуди не розходились! – гукнув лише на прощання.

– Передамо, аякже! – Іван йому весело.

Аж ось і Ганжа:

– Скоро будемо рушати.

– Не казали – куди?

– Не казали. Сказали тільки, що скоро.

Оте «скоро» тривало аж до обіду. Іван нудьгував-нудьгував та й одпросився в Ганжі до магазину.

– Ідіть, тільки не надовго.

– Та я – одна нога тут, а друга там!

За Йваном ув'язався і Курочка. Павло теж був поліз: «І я, дядьку, з вами», та Йван не схотів його брати: ще, дурне, десь загубиться. Протасій же навіть не поворухнувся: шапку на очі, шинельку на вуха – спить, як зарізаний.

Вибрали магазин щонайбільший. А там прилавків, а там крамарів – і не порахувати! Те продають, те приймають, до того всміхаються, а од кого й огризуються. А як же, на те і торгівля. А народу, народу! Приходько із Курочкою спершу збоку дивилися, за чим люди душаться, а потім не витримали: попхалися й собі. Іван од прилавка крайнього як почав – усі обійшов. Цікаво все ж таки подивитися, що люди купують. Спершу так приглядався, а потім став і собі прицінюватись.

– А подайте он те... А дістаньте оте... – І вже на містечкову жіноту, що тисла з усіх боків, щораз сміливіше погукував: – Дамочки, пустіть-но мене! Я командировочний!

Візьме, подивиться, понюхає навіть і, назад повертаючи, обов'язково поцікавиться:

– А чого так дорого?

– Вас не спитали, як ціну назначали! – сердито крамар чи крамарка.

– І даремно не питали, – не ліз до кишені за словом Іван. – Крам випускають для кого: для нас чи для коней? От нас і треба спитати, по скільки ми згодні за нього платити. Бо візьмемо й не купимо.

Потроху-потроху та й добралися до прилавка, де взуттям торгували. Де стояли й галоші, і валянки, і кирзові чоботи, а над ними всіма, на полиці окремі, мов на троні, – із хрому блискучого. Не чоботи – казка.

Іван як побачив, так очима і вп'явся.

– А подайте мені он оті... Оті, що найвище...

Про ціну вже й не питає: узяв правий чобіт, роздивляється, цмока. Що халяви, що передки – дивився й очей не відводив би! А що вже підшви – зносу не буде! Та ще, мабуть, і з рипом.

– Приміряти можна?

– Купувати збираєтесь чи просто так? – крамар недовірливо.

– Чого б це я так приміряв? Звісно ж – купувати!

– Тоді приміряйте.

Сів прямо на підлогу Іван («Людоньки, потісніться!»), скинув свій чобіт пошвидше – рудий та стоптаний, онучею ногу витер та й узув хромове чудо. Устав і ногою притупнув.

– Ну, як? – питають цікаві.

– Мов на мене пошитий... Ану сюди лівий!

Крамар спершу заартачився, та люди, спасибі, підтримали: «Дайте, дайте, купує ж бо чоловік!.. Як же так: отакі гроші платить, та щоб не приміряти!» – «А як утече, хто тоді гроші платитиме?..» – «Та куди йому утікати? В оцих чоботях його одразу міліція вхопить». Нарешті умовили.

Взувся Іван, стоїть і вже не знає: його це ноги чи не його. До колін мов його, а вже нижче – наче в пана.

– Ану розступіться, людоньки, спробую, які вони на ходу!

Пройшовся гоголем по крамниці, звернувся до Курочки:

– А що, Мефодію, як нові чоботи?.. Оце ж якби мене Федора зараз побачила – умерла б!

– То що, берете, дядьку, чоботи? – крамар з-за прилавка.

– Я б, чоловіче, і взяв, отакі чоботи та щоб не взяти, та, на біду, усі гроші вдома залишив. Заховав їх десь так, що вже й до смерті, мабуть, не знайду.

Сів та й давай роззуватися. Крамар лається, люди сміються, а Йванові хоч би тобі що! Роззувся, чоботи рукавом витер, помилувався востаннє та й подав на прилавок:

– Спасибі, чоловіче добрий, що дав хоч трохи поносити!

І, вже з магазину виходячи, все цмокав губами:

– Отаку пару чобіт зносити – і помирати не жалко!

А як на вулицю вийшов, то сказав до Мефодія:

– Жаль, що грошей ні шеляга немає. А то ми ще не так торгонули б!

Вернулися до підвод. Не встиг Іван розповісти Ганжі про чоботи, як пролунала команда рушати, і довжелезна валка покотила за місто.

Одразу ж за Хоролівкою розгорнувся степ. Безкінечний гостинець прорізав його з краю в край, впирався в обрій. Нежарке уже сонце світило ясно і чисто; зависнувши над гостинцем, воно било прямо в очі, але не сліпило. Довжелезна валка порипувала возами, стукотіла колесами, майже не здіймаючи пилюки – вимочений дощами, продутий вітрами, гостинець був твердий, мов із каменю.

Іван дивився, дивився захоплено: «Господеньку, а простору! Та пусти сюди тищу підвід – і то не заповнять!» – і в його світлих, неспокійних очах мерехтів щирий подив. Може, вперше за все своє життя відчув Приходько неосяжність землі, на якій йому судилося прожити, і свою перед нею нікчемність. Це ж ми супроти цього усього – наче комахи! Їй-бо, як комахи!..» І, не витерпівши, обернувся до Курочки:

– Мефодію, ходи-но сюди!

Курочка блимнув сонним оком, спитав:

– Що там?

– Та йди пошвидше!.. А то прозіваєш!

Появився Мефодій. Примостивсь коло Йвана, дзьобнув гострим носом повітря, голосно чхнув.

– На здоров'я! – відіткнувся луною Іван. – Хотів запитати: куди оцей гостинець веде?

– Куди?.. У Полтаву, мабуть.

– А далі куди?

– Гм, далі... Кудись та веде...

– А я так думаю: дорозі оцій кінця-краю немає!

– Таке й скажеш – немає! Десь та мусить бути кінець.

– А от немає! – уперто Іван. – Тягнеться цей гостинець – хоч сто років їдь по ньому – до кінця не доїдеш... Ех, була б моя воля, кинув би все: і Федору, й хазяйство, прихопив би синів та й покотив би оцим гостинцем, куди очі дивляться, їхав би й їхав, через усі, які є на світі, землі, роздивлявся б, як різні люди живуть... Того підвіз, того підсадив – розпитував би, хто він такий і яка йому випала доля...

– Так би ти й зумів по-їхньому! – заперечив Курочка. – Він тобі – бе, а ти йому – ме...

– Навчився б, – Іван переконано. – Голод навчив би, як по-їхньому хліб та вода... Зате ж і світу побачив би!..

І таке, мабуть, привиділося Йванові, що він аж замовк. І засіяне ріденькою щетиною, помережане дрібненькими сміхотливими зморшками обличчя його стало, як у дитини.

А валка рухалася й рухалася, похитуючи головами коней, порипуючи сонно возами, і Курочка знов задрімав – напустив біленьку плівку на очі...

Їхали до пізнього вечора. Їхали й наступного дня – добралися до місця вже по обіді. І свиснув вражено Йван Приходько, як побачив, куди вони приїхали, а Курочка тільки головою крутив та приойкував: па широченному полі, вирівняному, укатаному, мов тік, вишикувані в довгі ряди, стояли вкриті брезентом літаки. Скільки їх там стояло: сотня, дві, три? – важко було й угадати. І по всій тій площі: поміж застиглими, націленими в небо літаками, побіля величезних, недобудованих ангарів, по численних дорогах, доріжках, стежинах розтривоженими мурахами снували військові. Всі вони щось робили, всі кудись квапилися, і трудно було розібрати, що вони роблять. А

праворуч, за добрі гони, стояв зосереджений гул: там без кінця то злітали, то сідали тупоносі, на джмелів схожі машини. Навіть Протасій, скинувши із себе вічну байдужість, ожив од того дива – заворушився на возі, зняв зачудовано шапку, мов збирався молитись, гукнув до Приходька:

– Іване, поглянь, що робиться! – наче той і не роздивлявся в усі очі довкола.

– Ну, хлопці, бути війні! – сказав трохи згодом Іван. Трохи згодом, коли якийсь військовий наказав розпрягати коней та відпочивати до завтра. А завтра уже й за роботу.

– Звідки ти знаєш? – поцікавився Курочка.

– А ти що – сліпий? – аж розсердився Приходько. – Раз яропланами землю забили, то треба ж когось воювати...

Тарасівці зупинилися у вибалкові, поруч з іще незакінченим аеродромом. Зіставили в коло вози, щоб не затесався хто чужий, стриножили коней, кинули сіна. Про те, щоб пустити на пашу, поки що нічого й думати: набилося підвід – ногою ніде ступити. Добре, що хоч вода поблизу: глибоченький струмок. Ганжа одразу ж дістав відра та й загадав Павлові роботу: носи, поки коней напоїш, а тоді вже будем ладнати вечерю.

Харчуватися вирішили спільно: однією комуною. Розіслали ряднину, стали діставати хто чим багатий.

Найбагатшим виявився Курочка: і сальце, і м'ясце, і глечичок масла. Та ще й на додачу повне решето сирих крашанок.

– Ти що їх – наніс по дорозі? – не стримавшись, поцікавився Іван.

Протасій теж голодувать не збирався: завалив півряднини. Не пожаліли й Павлові в дорогу батьки: дитина нівроку, їсть, як у прірву, то щоб не охляла.

– Що ж, приймайте й моє, коли так, – підійшов із своїм і Ганжа. Чоловік безсімейний, ні хазяйства, ні хати, то й привіз, що контора виписала та комірник не пожалів: фунтів десять борошна, та пшона, та пляшку олії. Воно й комірника судити ні за що: комора ж не

власна, ковбаси в ній не висять. Хоча, якщо розсудити по справедливості, то міг би підкинути й сала, і баночку меду додати. Та Ганжа так і не навчився видирати своє: що дали, те мовчки взяв. До того ж і комірник проти нього зло затаїв: пропісочив його нещодавно Ганжа на зборах. Сказав, що таких тюхтіїв треба гнати в три шиї. Комірник йому й одважив...

– От живем, дак живем! – радів отій купі Іван. І, де вже його не пропадало, доклав і свого, що Федора дала: дві хлібини й відро картоплі. – А картопля, хлопці, у мене добряча, ні в кого така не родить! Як поріжу на сковороду, то й сала не треба: жир із неї так і топиться... Федора вже з макітру смальцю назбирала: на базар думаємо везти...

До нього й не були в особливій претензії: кожен знав, що Іван сало хіба що вві сні їсть. Що дітей наплодив – на півсела, а що й хазяїн такий...

Зажурилися за дровами: харчів хоч одбавляй, а варити на чому? Тут уже знайшовся Курочка: узяв два десятки крашанок та й пішов до ангарів. Невдовзі й прибіг:

– Запрягайте пошвидше підводу!

Припер із Павлом мало не повну підводу обрізків: із сосни й дуба. Ще й під низом два добрячі обаполи.

– І ці оддали?

– А вони й не дивилися. «Бери, – кажуть, – дядьку, тільки, щоб командир не побачив».

– Ех, жаль, що крашанок мало взяли! – журився тим часом Іван. – Якби було вдосталь – яроплан виміняли б. Прилетіли б на яроплані додому – знай наших!

Та сміх сміхом, а тарасівці тепер зовсім не журилися: як тільки стало смеркати, розвели багаття та й поставили куліш у відрі щонайбільшому. Дух згодом од куліша того пішов: хто й мимо проходив – облизувався.

Вечеряли, посідавши в кружок. Усі мовчки діставали ложками уварену, приправлену цибулькою й салом смачнину, один лиш Іван

вправлявся і їсти, й молоти язиком:

– І чого воно, хлопці, на волі все смачне? Чи того, що жінка під руку не гавкає, чи од чого іншого?.. Мабуть, таки од того, що жінка. Моя Федора як гляне, то й шматок у горло не лізе...

Він перший і наївся. Одвалився од відра, перекинувся догори черевом.

– Оце натрудився!.. Теперечки і закурити не гріх... Павло, сину, дістань-но на моєму возі кисета й газету. Бо я вже й поворухнутись не можу.

Пахкав димком, мружив блаженно очі на високі зорі, на далекі світи:

– І чого воно так: як людина добре поїсть, так і думки різні лізуть у голову? А як голодна, то в голові порожньо, хоч покоти.

Ніхто не відповів: ще довечерювали. Та Іван і не сподівався на відповідь: Іванові не скучно й самому. Дивився на зірки, теревенив:

– Це ж і там, гляди, люди живуть...

– Де там? – облизав свою ложку Мефодій.

– Он тамечки, на зірках! – показав у небо рукою Іван. Так показав, наче сам там побував, та оце щойно вернувся.

– І вигада ж чоловік: на зірках люди живуть! – хіхікнув Мефодій.

– А ти що: на лекції не був? – повернувся до нього Іван. – Лектор отой про що увесь вечір нам товк?

– Який лектор?

– Отой, що в нього голова, як коліно, і в підштаниках... Він що казав? Скільки у небі зірок, стільки й світів.

Курочка не знав, що й казати. А Іван, знову до зірок обличчя задерши, замріяно продовжував:

– Оце ж, мабуть, там десь зараз такий, як я, лежить та донизу на мене і дивиться... Цікаво, чи й він у колгоспі, чи й досі господарюють по-старому? Як ти думаєш, Василю?

Ганжа, сидів у задумі, майже не слухав Івана. І коли той звернувся до нього, він аж стрепенувся:

– Чого тобі?

– Питаю, чи й тамечки уже до колгоспів додумались, чи живуть, як при непові?

– А чим тобі колгосп не вгодив?

– Мені?.. Таке й вигидаєш!.. Та я, відколи у нас колгосп заснували, стою за нього тіки горою! Я вже і Твердохліба згоден терпіти, аби лишень у колгоспі...

– Отак припав до душі? – ледь усміхнувся Ганжа. Суворе обличчя його мов аж освітілось на мить, та одразу й погасло.

– А як же ти думав, – всім корпусом повернувся до нього Іван. – Колгосп якраз по мені... Як раніше було?.. Весна підходить, все живе їй радіє, а ти сушиш голову, де на посів дістати, бо за зиму песиголовці стравили усе до зернини... А там півполя не зорано: восени рук не хватило... А там плуг обламався, мов навмисне, та ще й не твій, а сусідів... А там кінь підбився, а сусід не дає: «Почекай, Іване, я ще сам не впорався». То й дочекаєшся, поки всі вже обсіються. Вийдеш на поле, а по ньому бур'ян аж гуде... То скільки разів я шапкою об землю бив?.. Проклинав той день, коли й народився? Ниньки ж мені рай – не житуха. Посівна – засівна – мені й горенька мало. То у Твердохліба голова хай болить, що сіять і як. У Твердохліба голова хай розвалюється. Моє ж діло собаче: одгавкав – і в будку. Заробив трудовень та й лягай собі набік... Живу, як у Бога за пазухою.

– Доброго ж ти, Іване, собі Бога завів! Був би я тобі Богом – давно б тебе з-за пазухи витрусив!

– Е, не квапся, Василю: мене на цугундер не візьмеш! Мінімум трудовнів виконую? Виконую...

– Ото ж тільки й того, що мінімум... А тоді, як у пісні отій: «Трудовень, трудовень: дай, бабо, хліба хоч на день»...

– Все, що накажуть, роблю? – наче й не чув Ганжі Іван. – Роблю!

– Робиш, як мокре горить.

– А ти, Василю, вік уже прожив, а й досі розуму не набрався. Людина що – віл чи яка інша робоча худобина? Звідусіль тільки й

чуєш: роби та роби! Мов я й народився тільки для того, щоб спину з ранку до вечора не розгинати. Так краще було тоді й не родитися!

– То й не родився б. Одним ледарем менше було б.

– Де ж мав діватись, як мати надумалася. Гадаєш, я не опирався? Так опирався, що не головою – ногами до білого світу повернувся. Так повитуха ж клятуща за ноги як ухопила – пробкою вилетів!

– А я чув: тебе за інше тягнули, – глузливо Ганжа.

– За що ж іще?

– За язика! Не даремно ж у тебе язик тепер нижче колін теліпається.

– Ні, Василю, таки за ноги... Так бісової віри личина потягнула, що одну ногу геть набік звернула! Місяць вправляли, поки на місце поставили... То я до чого веду... От ти, Василю, робиш як проклятий, день і ніч не вилазиш із стайні, за кіньми твоїми вся армія наша полює, у Москві на виставці навіть були, а яка тобі дяка за те?.. Хто їздив на виставку – у вуздечках шовкових твоїх коней виводив?

– Не заради того, щоб побувати на виставці, я працюю, Іване.

– А подивись, як ти живеш? – напосідався Іван. – Де твоя хата мальована, Василю?

– Мені добре й без хати...

– Та у твоїй комірчині, що при стайні, і повернутися ніде! Ти ж, скільки тебе пам'ятаю, весь час отак і спиш: то в сільраді на столі, то на попонах...

– В мене боки не з тіста – не розповзуться.

– Знаю, що не з тіста. Тільки не повірю я ніколи, що тобі не кортіло хоч раз поспати по-людському: на подушках та на перині.

– Спав і по-людському, – відповів Ганжа та й насупився: пригадав, мабуть, те, про що не хотів і згадувати. Отут Приходькові й замовкнути б, та не таким уже мати народила Івана:

– А яка тобі дяка за це од людей?

– Дяка, питаєш? – перепитав Івана Ганжа. – А мені особливої дяки й не треба, Іване. Для мене дяка найвища – те, що люди ніколи мене не цуралися.

Звівся, руки об сіно обтер:

– То що, дядьки, пора вже й спати?

Лягали кожен на своєму возі. Сіно за наказом Ганжі поскидали, як тільки приїхали, склали в стіжок. На возах же лишили, аби не муляло в боки. І Курочка, який страх не любив, коли люди заводяться сперечатись, гукнув до Ганжі, що спустивсь до струмка:

– Василю, я тобі ще сінця підмощу, щоб м'якше було!

– Мости вже собі – мені й так буде м'яко, – відповів Ганжа з темряви. Підійшов потім до воза, спитав: – Коней будемо стерегти?

– Який дідько їх візьме! – озвався уже сонний Іван. – Ти давно хоч одного конокрада бачив?

Ганжа не відповів. Пошарудів сіном, поскрипів возом – ліг. Улігся одразу й Протасій: цьому дай тільки поспати. Захропів і Павло. Курочка теж шамотів, шамотів та й затихнув.

Далеко за північ схопились од тріскоту. Так, наче хто з воза дошку виламував. Присвітили, глянули: ну ж, бісів парубок, – розвалив майже воза! Лапищами в задок як уперся, так дві дошки й висадив!

– Це ж і кувалдою так одразу не виб'єш, – дивувався Іван.

– Та я ж тільки ноги хотів випростати...

– А ти землю розламав би?

– Яку землю?

– Отак: аби ярочок попався, щоб в одну стінку плечима упертися, а в другу – підошвами... Їй-бо, розвалив би навпіл!

Посміялись, покепкували з Павла й знову поснули. Всі, крім Ганжі, що, розбуркавшись, уже не міг заснути до ранку.

Лежав, кутався у кобеняк, дивився у небо. Чорне, аж смоляне, воно уже віяло передсвітанковим холодом, а зірки мов аж збились до купи, щоб хоч трохи зігрітися. Місяць зависнув тоненьким серпом, і було щось у ньому сумне та ображене: «Коли я був великий та повний, всі ви горнулись до мене, а як схуд та поблід, то нікому вже й не потрібен». Довкола стояла тиша: непорушна, первісна, можлива лише в степу, де ніщо не зашумить, не шелесне. Люд увесь спав, навіть коні перестали хрумтати сіном та бряжчати залізом: звісили

важкі голови, мирно дрімали. Тільки там, де стояли літаки, – поопускали крила до землі, як сонні наморені птахи, – лише там час од часу загоралися два прожектори й нестерпно сліпучі, прямі, як мечі, стовбури світла то впиралися в небо, висвітлюючи поодинокі хмаринки, то падали з усього маху на землю. Часом прожектористи шастали ними по сонному табору, тоді з темряви враз виникали підводи й коні, пронизані наскрізь трепетно-сліпучим вогнем, різко обламани на грані світла й птьми. Од того здавалось, що й підводи, і коні якось дивовижно рухаються, то розбухаючи в світлі прожекторів, то знову стискаючись у темряві. Було щось аж моторошне, аж лячне, тривожне у тих прожекторних спалахах, і хто просинавсь у той час, той довго не міг потім заснути.

Не спав і Ганжа.

Суперечка з Іваном не минулась даремно: розтривожила, розворушила наболілі думки, і не було вже од них порятунку.

Пригадав, як зовсім недавно зчепився з одним парубійком, що натер коням загривки – до м'яса натер! Ганжа як побачив, у ньому так і закипіло:

- Це тебе батько учив так запрягати?
- А що?
- А те, що ти коней геть покалічив!
- То й що? Вони ж не мої!
- Тебе б, сопляка, хоч раз отак упрягти!

Парубок хотів щось сказати – вже й рота розтулив, та Ганжа, боячись, що зараз не витрима – шморгне віжками по мордяці нахабній, крізь зуби сказав:

- Іди!.. Іди од гріха!..

І таке було, мабуть, у нього обличчя, що парубок пішов мовчки із стайні. І вже надворі закричав, ображено й зло:

– Це як кожен нами буде командувати!.. Що я таке зробив, щоб одразу з кулаками на мене!..

Ганжа був аж смикнувся – наздогнати, провчити, та стримався: що з дурнем зв'язуватись!

«Вони не мої! А чиї?»

Промивав стерті місця марганцем, заглядав у розумні, терплячі до болю й людської невдячності очі тварин, і серце його пік гнів до отаких, як отой парубійко. Бо скільки їх ще є у колгоспі!

«Виганяти, судити, щоб іншим неповадно було! – сказав колись Твердохліб. – Щоб інші й духу боялися!»

Й інколи здавалося Ганжі, що Твердохліб має рацію. Та, охолонувши, похитував докірливо сам собі головою: ні, не для того воював він за нове життя, щоб потім у ньому основною рушійною силою був страх. То вже скоріше пахло б в'язницею, аніж вільним життям.

З цього приводу не раз сперечався з Твердохлібом. Той твердив одне: побудуємо соціалізм, отоді й будемо розбиратися, що й до чого. А зараз ніколи вмовляти та панькатись. Ви нашого дядька не знаєте? Та його поки вмовиш – тричі помреш!

Ганжа не погоджувався: важливо не тільки те, що ми будуємо, а й те, як будуєм. З охотою, весело, чи похмуро та з примусу. Треба, щоб усі усвідомили: є одна лише вірна дорога – отоді нікого й підганяти не треба буде. А кулаком по столу стукати та страху наганяти під шкіру – на цьому не заїдеш далеко. Битий кінь тільки хвостом потім одмахується...

Якось Твердохліб не витримав – роздратовано кинув:

– Нічого, бачу, вас не навчило!

Ганжа здогадався одразу ж, на що натякав Твердохліб, однак удав, що не зрозумів:

– Це про що ти, Володю? – спитав якомога спокійніше.

– А ви хіба вже й забули?

Ні. Ганжа не забув. Такого не можна забути.

Які тоді йому бирки навішали, коли виключали із партії? «Правий опортуніст», «посібник класового ворога», «злісний саботажник стопроцентної колективізації». В той час на них не скупилися, тож не пожаліли й Ганжі.

Після в'язниці, повернувшись додому, зайшов до Твердохліба, попросився на стайню, до коней. Якраз шукали, кого б поставити старшим конюхом.

– З людьми не зумів – може, з кіньми справлюся.

Днював і ночував на стайні: такий тоді був час, що за всім треба було ока та ока, – дядьки туго звикали до колективного. Отоді й поселився у комірчині, що при стайні: до коней поближче. Поставив піч, збив пари, стіл, під книжки етажерку, повісив угорі лампу: тепло, світло, затишно – чого іще треба! І люди потроху привчилися: як звечоріє, так і заходять на вогник.

Ганжа нікого не гнав – усім місце знаходилося. Коли побрехеньки розводили, особливо, як Іван Приходько навідувався, коли газету читали та новину пережовували, а найбільше про своє, колгоспне життя сперечалися: куди воно далі піде та що з того буде. Ганжа слухав з однаковою увагою, що б хто не мовив, не перебивав навіть Івана, і людям це подобалось... І якось так умів повернути, що несерйозне, несуттєве одразу ж одсіювалось – лишалося головне.

Бувало, що з ним і не погоджувалися – Ганжа лише всміхнеться, хитне головою:

– Побачимо, хлопці, побачимо... Ану, хто на тютюн багатий...

Накурювали так, що й лампа ніби гасла. Твердохліб колись як зайшов, то аж головою покрутив:

– Та й дух же у вас!

Оглянув спорожнілу комірчину (люди щойно розійшлися, Ганжа лаштувався до сну), помітив забуті кимось засмальцьовані карти, спитав вражено:

– Ви що, в дурня тут граєте?

– Було таке діло, – спокійно Ганжа.

– Ви ж комуністом були, дядьку Василю!

– А комуніст що – хвіст собачий? От ти, Володю, на людей уже привчаєшся більше з президії дивитись... А зайшов би коли до мене та посидів з дядьками...

– У дурня грати?.. Так я ж не вмію.

- Навчили б... Дурне діло не хитре.
- Та й ніколи мені – не до карт. Я соціалізм будує...
- Сам будуєш, Володю?
- Чого ж – і люди мені допомагають... Тільки не всі.
- А треба, щоб усі. Усі до одного. Один в стороні лишиться – ночі треба не спати, поки він не стане поруч із нами.
- Ну, знаєте!.. Так ми багато не вбудуємо... Тільки те й знатимемо, що переконуватимемо...
- Зате міцно, Володю. Міцно будуватимем. Щоб століття стояло, а не до першого струсу. Бо для кого ми соціалізм будуємо?
- Для наступних поколінь...
- Для наступних! – хмикнув Ганжа – А чи не здається тобі, що ті, хто отак говорить, на попів схожі? Ті утішали віруючих: страждайте, терпіть – за все вам на тому світі воздасться. І ми слідом за ними: працюйте, з шкіри пніться, хоч вам і не доведеться життя нового скуштувати, зате діти ваші, а онуки, то вже напевно, розкошуватимуть у ньому. То чи не подумає дядько: та на біса воно мені й здалося, як я його і в очі не побачу!
- То несвідомий отак подумає...
- А скільки їх, отаких несвідомих? Ти не цікавився?
- Ніколи мені рахувати, – буркнув Твердохліб. – У мене й без цього роботи по горло.
- Роботи в тебе багато, – погодився Ганжа. – На те ти й голова... Та чи не забуваєш ти, Володю, потроху, для кого працюєш? От на кого ти працюєш, Володю?
- Як – на кого? – здивувався Твердохліб отакому питанню наївному. – На державу... народ...
- А що таке держава, народ? – допитувався далі Ганжа. – Гаразд, давай з іншого кінця... Чи не здається тобі, що ти державу, народ потроху-потроху та й від живих людей відокремив? Од своїх односельців... От захворів Заволока, Яким... Місяць у постелі пролежав – ти хоч раз його провідав?
- Я йому лікаря з району привіз.

– Підводу дав, це вірно, спасибі тобі. А сам не навідався ж! Хоч Заволока не ледар – кращий тесля в колгоспі... А зайти ти до нього, хоч на хвилинку заглянь, так він же рік потім згадував би: от який у нас голова!..

Твердохліб уже мовчав. Відчував, мабуть, що в словах Ганжі є якась правда.

– А занедужає, приміром, корова на фермі, – продовжував тим часом Ганжа. – Так ти ж сто разів на день забіжиш – що та як... А Марфа – доярка, яка біля тієї ж корови пореється, – зляже, то мимо її хати проїдеш – і голови не повернеш... Чому так, Володю?

– Марфа молока не дає, – пожартував похмуро Твердохліб.

– Мені здається, що тут проста арифметика, – не сприйняв того жарту Ганжа. – За Марфу тебе з району не спитають, як що з нею трапиться. Ну, пожурять в крайньому разі... А корова здохне, та ще, не доведи Господи, рекордсменка, з тебе й шкіру злуплять. Такого страху наженуть, що рік після того гикатимеш... Так де наша висока свідомість, Володю?..

Не раз отак розмовляли, в комірчині сидячи. А потім – як обрізало... Коли це сталося? Уже й не сказав би напевне, тільки давно...

Покритикував Твердохліба на зборах. А коли вже розходилися, він кивнув до Ганжі:

– Зачекайте, маю слово до вас.

Діждався, поки спорожніло в приміщенні, звів на Ганжу недобрий погляд (досі ще так і не дивився!):

– Ви от що... Ви мені підніжку не підставляйте!

– Ти, Володю, що? – запитав Ганжа вражено. – Ти розумієш, що кажеш?

Але Твердохліб уже наче й не чув: був у тому стані, коли людина чує тільки себе.

– Критикувати ви всі розумні!..

– А я думав, Володю, що ти розумніший...

В Твердохліба аж кола червоні по обличчю пішли:

– Ви про Володьку забудьте! – мовив із притиском. – Кому Володька, а кому й не Володька!..

З того часу Ганжа звертається до Твердохліба тільки офіційно: товаришу голова. І задушевним розмовам – кінець!

Хоч мовчати не мовчав. Особливо на зборах. Жалко тільки, що люди стали боятись Твердохліба. І виходило так, що він, Ганжа, завжди один проти всіх.

Ні, він таки не засне! Звівся, намацав кисет. Злаштував цигарку, затягнувся, закашлявся.

Починало світати. Вже видно й підводи, й коней, а над струмком колихався туманець. І хоч у небі миготіли ще зорі, але їх уже наче хто прополов: там одна, там одна, а там уже й одної немає. На сході небо зовсім посвітлішало, незабаром появиться сонце. Ганжа наколов дровенят, сховався по воду, почистив картоплю. Дав коням їсти, аж тоді вже заходився будити земляків:

– Ану, хлопці, вставайте!

Просиналися по-різному. Курочка зблимнув одним оком, блимнув другим, запитав здивовано: «А що, вже ранок?» – наче й не було йому світлом в обличчя. Швиденько зіскочив, зайшов за підводу. Одразу ж і вискочив, метушливо глянув до казана із картоплею: «Картопелька? А-я-яй!.. То будеш розпалювати?» Павло довго позіхав і ще довше злазив із воза, а Протасія ніяк не могли добудитися. Натягнув усе, що було, на голову, укушався так, що інший давно задихнувся б: хропе, аж харчить. Ганжа торсав його, торсав, та врешті, розсердившись, потягнув пужалном вповодж спини: ти довго будеш лежати колодою! Аж тоді перестав хропіти Протасій. Вивільнив голову, сів, похмуро спитав:

– По-людському позвати не можна?

– Тебе позовеш! – сварився Ганжа. – Півгодини вже гавкаю!

– Хіба вже пора?

– Продери баньки та глянь сам.

Протасій посунув із воза, почалапав до струмка: умиватися. Бурчав по дорозі:

– І поспати не дадуть...

Один Приходько проснувся, мов ясне сонечко. Очі чисті, обличчя веселе, як щойно з купелі.

– Який мені сон приснився, Василю!.. Мов я на війні, ще на тій, у чотирнадцятім... Біжу мов на німця в атаку, один наче біжу – не лишилось нікого. А снаряд як свисне! Я й упав. А він крутиться, крутиться – ось-ось шандарахне!.. Отут ти мене й розбудив...

– Знав би, то почекав...

– До чого воно така чортівня наснилася? – роздумував тим часом Іван. – Мо', й справді супроти війни?.. Але ж і снаряд був – як кнуряка! Ну, думаю, зараз як хрюкне, то й кісточок моїх не позбирають!..

Однак сном журився недовго – за сніданком вигукував захоплено:

– От де, хлопці, житуха! Вік би звідси не їхати!..

– Зачекай: ось роботу загадають, – розхолоджував його Протасій: він не виспався і тому й на сонце супився. – Як упряжуть землю возити – ратиці одразу відкинеш!

Прийшла й робота: кому й справді землю возити, а кому й до ангарів. Тарасівцям повезло: їх поставили підвозити ліс. Робота чиста, весела, ще й пахуча: сидиш, помахуєш батіжком, а під тобою обтесані обаполи або дошки, щойно з-під циркулярки, – живиця аж капотить.

– От де ладан пропадає! – журився Курочка. – Колись за тридев'ять земель ходили, над крихтою кожною трусилися, а тут на землю даром стікає.

Іще поглядав круглим оком на дошки, на обаполи. Обмацував, прицмокував:

– Скільки ж це настроїти можна!.. А-я-яй!..

І тихенько, щоб не помітили односельці, підїжджав до старшини, який відав усім тим добром, – то крашанку йому, то шматочок сальця:

– Кушайте, кушайте!.. Нам для воєнних нічого не жалько, – і, мовби між іншим, завертав на своє: – То й добра ж у вас!.. Оце якби

отаких хоч з десяток – були б і в мене засіки у коморі. А то комору звів, а засіки хоч з лози городи...

Старшина попався не гордий: гостинці брав і обіцяв, як уже роз'їжджатимуться, не забути про Куроччині засіки.

Івана не дошки цікавили: з літаків очей не зводив. Питав кожного військового, незалежно од посади та чину:

– Мого не стрічали? Він у мене льотчик, Приходько Євген Іванович. На мене й схожий...

І хоч йому відповідали, що не стрічали, не втрачав надії, що рано чи пізно, а таки натрапить на чоловіка, який би знав його сина. І коли пролітав над головою «ішачок», обов'язково голову задирав: чи не Євген?

Кілька разів брався рахувати літаки, та щоразу збивався з ліку:

– Тища – не менше!.. Оце сила, дак сила! Ці як ударять, то кому завгодно в'язи скрутять!

Щодня вчасно сніданок, обід і вечеря, та ще й під дудку військову: як заграє, то зробив не зробив, а випрягай коней та й лягай собі набік. Не життя – раювання Іванові. Під кінець аж погладшав. Їй-бо!

– Оце якби із місяць отут потовктися, то і в двері не пропхався б!

Одробили рівно два тижні – ні більше, ні менше. Перед тим як одпускати додому, взяли з усіх розписку: забудь усе, що бачив! Де був, що возив і що над головою літало. Ляпнеш де – суши сухарі!

Тарасівці, налякані, гнали од того аеродрому, не оглядаючись. Та ось аеродром зникнув за обрієм, вщух і бджолиний гул літаків, – страх потроху влігся. І вже вдома, обсіяний молодшими синами, не втримається щасливий од зустрічі Іван: розповість, де був і що бачив.

– Там яропланів, як бджіл на пасіці. Як те небо й витримує!..

Федора другого ранку похвалилася сусідці, і незабаром про новий аеродром знала уся Тарасівка.

Протасій же нічого не розповідав своїй Мокрині. Увалився в хату, в чому був, посунув за стіл:

– Давай, що є їсти!

Вилигав чавуняку борщу, запив глеком молока і одразу ж у постіль. А коли Мокрина поцікавилась, де він був, сказав, як одрізав:
– Не мона... Бумага підписана...

Мокрина уже й не допитувалась. Тим більше, що од чужих людей узнала все.

Курочка ж таки добився свого: як повертався, то колеса його воза аж у землю вгрузали. Привіз і дощечок, і обаполів – старшина не обидив. Склав за сараєм, подалі од чужого заздрісного ока, ще й соломкою зверху прикрив. А після вечері, коли ще й не смеркло, заглянув у хлів. Хлівець уже з півроку порожній, Курочка давно збирається завести кабанчика, та все не з'їздить на ярмарок, тож не було б особливої потреби туди й заглядати, аби не зошит. Захований поглибше під стріху, щоб дітлахи не налапали, старанно в ганчірку замотаний. В чорній ледериновій палітурці. В ньому ж і хімічний олівець, добре вже списаний.

Курочка, перш ніж того зошита дістати, надвір обережненько виглянув: чи ніхто не підглядає? – потім двері причинив, ще й кілком підпер ізсередини. А тоді уже послав руку під стріху.

Зошит цей появився у Курочки майже чотири роки тому, у тридцять сьомому. Він би його й не заводив, коли б не трактор, а вірніше – тракторист, що – така вже роззява! – поліз під машину, а струмент залишив без нагляду. Курочка мимо як проходив, то й зупинився заворожено. Глянув на ноги, що стирчали з-під трактора, схилився над інструментом: «А роздивлюся поближче!» Роздивлявсь, роздивлявсь, та й не зчувся, як у руці його опинився шведський ключ. А тоді вже вийшло якось само собою: ключ за пазуху – та й дай Бог ноги!

Приніс Курочка ключ той додому: навіщо – і сам до ладу не знає. Жодної ж гайки у хазяйстві нема, хіба що дійки корові одкручувати! Тут спрацювала скоріше з діда-прадіда засвоєна наука: тягни все, що легко лежить – колись та знадобиться. Носився, носився з тим ключем Курочка, та врешті й приткнув його під стріху.

Стирчав би там ключ, поки й іржа його сточила. Стирчав би, незважаючи на те, що другого дня на загальних зборах колгоспників Твердохліб об'явив: «Хто од трактора ключ поцупив – поверніть назад! Поверне – нічого не буде, а знайдемо самі – хай не прогнівається!» Курочка найбільше обурювався невідомим злодюгою: «А-я-яй, як же так!» – але й не подумав вернути ключа: переховав лише у садок, в порожній вулик – на випадок обшуку.

Вулик його й підвів. Та якби ж то знала людина, де падати буде, – сіна наслала б!

Куроччин старший синок, весь геть у тата, ще раніше влаштував у тому вулику схованку. Поліз за рогаткою та ключ і намацав. Як глянув, то аж упрів: отака несподівана знахідка!..

Грався, грався, а потім до школи й поніс: перед товаришами похвастатись. А діти до вчителя: «Іване Гнатовичу, а ключ у Курочки!» – «Ключ? Який ключ?» – «Отой, що од трактора!» От – сільце й зашморгнулося! Того ж вечора приїхав з району міліціонер, одтарабанив Курочку в Хоролівку.

І шили там Курочці не що-небудь: економічну диверсію. Знищення сільськогосподарської техніки з метою розвалу колгоспу. Сумнівалися тільки в одному: сам Курочка діяв, як кустар-диверсант, чи за завданням контрреволюційної організації. Схилилися до організації, так було солідніше...

– Ось перо і чорнило, сідай, такий-сякий, і пиши!

– Що писати? – перелякано Курочка.

– Список усіх членів підпільної терористичної організації.

Бились тиждень, другий. На смерть переляканий Курочка ніяк не міг уторопати, що од нього хочуть. Плакав, сякався у полу, без кінця примовляючи:

– Оце ж я пропав!

Врешті слідчий, який вів його справу, втратив останній терпець. Підійшов до Курочки, дав понюхати кулака:

– Чуєш, чим пахне? Могилою!

Отут Курочка повіся вже зовсім несподівано: підпер по-баб'ячому щоку долонею, заголосив. Так затужив, що слідчий і рота розтулив: надивився всього, а такого ще не стрічав!

Після цього Курочці дали надовго спокій. Сидів у камері, щоранку брався виносити парашу: ніхто не хотів, огинався, а Курочці воно як за іграшку. Звів на нарах кубельце, розгледівся: їй-бо, жити можна! Харч, щоправда, піснுவатий, та зате робити не примушують. Охоче заводив знайомства, встрявав у розмови, розповідаючи, за що його посадили. А під час перевірки весело відгукувався:

– Осьдечки я!

Якось серед ночі Курочку підняли й одвели до просторої кімнати. Там якийсь начальник повів із Курочкою задушевну розмову.

Передусім поцікавився, скільки у Курочки діток. Подивився на нього співчутливо, похитав головою: як же діткам отим буде без тата? Курочка одразу ж захлипав, засякався в полу:

– Оце ж я пропав!

Так, шансів вийти на волю у Курочки мало – погодився добрий начальник. – А якщо сказати точніше, то їх зовсім немає. Економічна диверсія – не фунт ізюму: двадцять років – не менше. А то й «вишка». Поставлять до стінки і – клац! (приклацнув пальцями начальник) – з діркою у потилиці й винесуть.

– Ох пропав, ох пропав! – голосив уже Курочка.

Начальник трохи помовчав, давши Курочці наплакатись уволю, потім сказав:

– Але для вас є можливість врятуватися. Можна сказати, що вам повезло неймовірно: випав один шанс на тисячу...

Курочка за той шанс обома руками готовий вчепитись. Та Господи! Та він робитиме все, що тільки накажуть!.. Землю їстиме, аби лише одпустили живого!..

– Нащо землю? – посміхнувся начальник поблажливо. – Ми не звірі які, щоб вимагати од вас такої дорогої ціни...

Після того із ним розмовляли вже інші. Навчили, як прислухатися, що хто говорить, а головне, запам'ятовувати: коли, де і ким сказано.

– До всіх прислухатися? – питав зачудовано Курочка.

– До всіх, хто б не був, – відповіли йому. – Ви повинні нікому не довіряти, всіх брать на підозру, бо ворогом може бути будь-хто. Навіть найближчий ваш друг.

Начальники після того, як одпустили Курочку додому, могли спати спокійно: кращого ока й вуха годі було й шукати. Ще змалечку цікавий до всього, заробляв не раз Курочка по потилиці: а не підслуховуй! Не лізь, де розмовляють дорослі! Тепер же прислуховувався не лише з цікавості, але і з обов'язку.

Одна біда: боявся щось наплутати. Коли хто що казав, де саме й при кому. То ж і довелося, на порушення найстрогіших інструкцій, завести зошита.

Перший запис у тому зошитові – про Терентія Гусака. Який, сидячи на колоді поміж дядьками, на чиєсь запитання: «І що воно таке, ота п'ята колона?» – візьми й ляпни: «Ото як кожного п'ятого посадять, ото вам і буде п'ята колона!»

Приїхала невдовзі чорної ночі чорна машина – за Гусаком тільки фуркнуло! Лишилася Гусачка з двома синами... Сини, щоправда, уже величенькі: одному в армію скоро, а другий ходить до сьомого класу. Та все одно не дуже весело без хазяїна в хаті. То ж Курочка кріпився-кріпився, а тоді й не витримав: замотав потай од жінки четвертинку сала – і до Гусачки:

– Оце вам до борщу!

Сидів, журився разом із жінкою, утирав сумно то одне око, то друге:

– От біда, так біда!

Одлягло після того трохи на серці. Добре, що хоч хлопці великі: самі собі раду дадуть.

Другий запис появився набагато пізніше. Учитель Куроччиного сина, отой, що ключ одібрав та одніс Твердохлібові, надумався порадувати учнів новими зошитами. Привіз цілу пачку з району та дітям і роздав – для контрольних робіт. Зошити як зошити, з портретом Сталіна, а перевернути догори ногами та придивитись

пильніше, то й можна прочитати, з вусів починаючи, слово «смерть». «С» – вуса, «м» – як лінійкою частину підборіддя прикрити, «е» – до купи зведені брови, «р» – праве вухо, «т» – ліве, а м'якої літери не було, як не крутили. І виходило твердо і страшно: «смерт».

Кому «смерт» – ясніше ясного...

Директор власноручно одбирав ту крамолу в учнів. Нагоріло і вчителеві: чому саме ці зошити купив, а не інші? Інших хіба не було?..

Курочка все те акуратненько в свій записник.

І за вчителем фуркнуло!

Ну, цьому так і треба! Знатиме, як доносити на чесних людей!..

А далі вже посипалися записи, і для отієї установи призначені, й особисто для Курочки. Добравши смаку, Курочка став записувати майже все, що чув і що бачив. Сусід сусіда побив – гуляйте, хлопці, до зошита! Марта Лисючка бригадира вибатькувала – запишем і це. Отак по слову, по другому та й списав Курочка майже півзошита.

Відчував потаємну насолоду. Він, Курочка, якого і за людину ніхто не вважав, а так, прости Господи... якого навіть рідна жінка під сердиту руку обзивала й нікчемою, й покидьком... набув раптом страшну владу над усіма односельцями. Хай невидиму, хай потаємну, але од того не менш реальну. І не раз, дивлячись на того чи на того, думав із мстивою втіхою: «А мені тільки пальцем кивнути!.. Тільки мізинчиком!..» Забирався потайки в хлів, читав-перечитував записане в зошиті. Виходив надвір – аж вищий на зріст..

За час своєї нової діяльності посадив Курочка менше десятка: сім чоловіків і одну жінку. Хоча останню й за жінку можна було не вважати: баба Килина, ота сама, якій давно уже треба було вкоротить язика. Якій ще жодна влада не могла догодити. Кляла у свій час і царя, і Керенського, і Директорію, а радянська влада прийшла – і на неї загавкала. Розперезалася, бісова баба, – впину немає! Як зайшов якимось Нешерет із членами комісії свиню записати, вона свою вершу й розкрила:

– Пишить уже й kota на додачу!

Кота ще можна було б простити, аби баба на цьому й замовкла. А то Нешерет ще встиг сказати:

– Це, бабо, по розпорядженню радянської влади, – як баба йому й одлила. Сказала таке, що й вуха зів'яли.

За бабою приїжджала та ж працююча машина. І що то – жінка! Чоловіки вели себе, як порядні, – залазили досередини мовчки, баба ж село все на ноги підняла: «Рятуйте, хто в Бога вірує!..» В Бога-то вірили – рятувати не квапились. Сиділи по хатах і носа боялись виткнути на вулицю.

Одсиділа баба три роки – прийшла ще лихіша, аніж була. З ходу, не сказавши й добридень, накинлася на сусіда, що той наче городу шмат приорав. А Нешерет прийшов мирити – і Нешеретові дулю піднесла.

Отака баба клятуца! І тюрма не виправила.

Тож Курочка, якщо не рахувати баби Килини, посадив усього сім душ. Інший на його місці півсела за ґрати спровадив би, Курочка ж на кого донесе, а кого й пожаліє. Так що мав іще совість...

Почитавши попередньо написане, послинив Курочка олівця і великими літерами вивів:

«А Іван Приходько щитав щодня самольоти. – Подумав-подумав, дописав: – Скільки й на яродромі було».

Це – для тієї установи.

І вже трохи дрібніше:

«У Заволочиного хлопця хтось потягнув із підводи віжки. Ремінні, нові. Ганжа сказав, що раз така роззява, то вирахують з трудоднів».

Це вже для себе.

Щодо першого запису, то не знав, як і бути: Іван же людина душевна, хороша, з Мефодієм запанібрата. Так що, може, й рискне – змовчить.

Записав же про всяк випадок – для порядку.

Пізньої осені, по першому легкому морозцю, чекав Твердохліб на полювання гостей. Мав «припожалувати» сам товариш Путько, ще й редактора обіцяв прихопити з собою.

– Зайців на всіх вистачить?

– Та їх у нас, як сміття! Одбою немає. Як деревце молоденьке – хоч обв'язуй, хоч не обв'язуй – все одно обгризуть!

– То й добре... Припилънуй тільки, щоб не дуже полохали.

Твердохліб хоча й хвастася про зайців, однак вирішив заздалегідь подбати про полювання: виділив для цього поле з люцерною, наказав косити не всю підряд – залишити острівці. А пізніше для приманки стали розкидати капустиане листя.

Наглядати за тим полем поставив Корнія Пекельного, який водночас і на баштані сторожував. Баштан же поруч, палицею докинути, то не так уже й важко протягом дня разів зо три на те поле навідатись.

– Корів, коней гони втришия! Щоб зайців не полохали.

Корній обіцяв постаратися, хай голова не переживають: жоден заєць не пропаде. Сам уже років чотири пострілює, так що знає, що таке заєць. І хоч Твердохліб вважав Пекельного чоловіком не дуже надійним, виходу, однак, не було: окрім Корнія, ніхто більше з тарасівців не бавився з рушницею.

Зроду-віку дивилися на полювання, як на пусту панську забавку. Щоб порядний, статечний господар дозволив собі взяти в руку пукавку та ганятися з нею по ріллі за куцохвостими – де б це ви бачили й чули! Засміяли б, облили б навіки зневагою. Або сказали б, що не всі дома – не вистачає десятої клепки.

Корнієві ж людських насміхів боятися нічого: обходився без клепки ще змалку. Окрім того, що й робота котяча: цілісінький день байдики бий та ховайся од сонця в курінь. Коли-не-коли турнеш школярів, що пробують прихопити кавунця, та вночі одганять парубків... З цими, щоправда, важче, ці поки кавунами мішки не наб'ють, з баштану не підуть, але кавунів, слава Богу, завжди родило стільки, що вистачало на всіх, до того ж у Пекельного для цього випадку була гаківниця. Ота, Івасютина, що заряджалася з дула, а вже як садоне, то не доведи і помилуй!

Крім школярів та паруботи, навідувалися на баштан іще й зайці, а за ними полюючи, забігали й лисиці. Корній на них дивився-дивився, а потім якось і подумав: «А дай устрелю на обід хоч одну звірину!»

З того часу й прокинувся в ньому мисливець.

Стріляв спершу Корній з отієї гаківниці: сипав пороху, шроту, скільки Бог на душу покладе, а потім, прицілившись, поминав нишком царя Давида і всю кротість його та й натискав на гачок. З місяць отак пополювавши, зовсім був оглухнув, і коли хто до нього кричав, то розтуляв рота, як вершу.

Згодом довелося розпрощатися з куркульською зброєю: якийсь зайшлий мисливець, якесть стерво міське, щоб йому й білого світу не бачити, насипав Корнієві добру пригорщу бездимного пороху. Корній його весь у гаківницю і вбухав. Та ще й добре шомполом глушевим утовк, щоб надійніше стрельнуло.

Той постріл пам'ятають у Тарасівці й досі. Одні кажуть, що в усіх хатах шибок – як не було. Інші заперечують, що ні, не в усіх, а тільки в тих, які од баштану поближче, зате худобу потім по всьому району шукали. Корнія ж знайшли аж за баштаном: чи то залетів, чи закотився. Годину одливали потому.

Довго одлежувався удома Корній: думали, що вже й не встане. Поки він лежав, жінка його взяла гаківницю та й однесла до сільради:

– Заберіть оцю манію, поки вона мого чоловіка зовсім не добила!

Вичухався Корній – прийшов у контору:

– Як же я теперечки без ружжа?

Аж хитається іще чоловік, а за рушницею плаче. Ото, як полювання його за душу взяло!

Пуштрив, пуштрив його Твердохліб, а потім і змилувався: наказав дати гусятницю.

Гусятниця теж була у селі з давніх пір. Спершу володіли нею Гайдуки (привіз старий ще під час громадянської разом з іншим майном награбованим), а пізніше довго стояла в сільраді. А коли організувався колгосп, Твердохліб взяв у контору, для сторожа.

Гусятниця – рушниця вже фабрична, двостволка, восьмого калібру – дитяча рука в кожне дуло улізе. Як її на землю поставити, то якраз на зріст доброго дядька. З курками, ще й три латунні гільзи до неї. Гільзи аж чорні од пороху, геть потріскані, але стріляти можна, досі ще не розірвало. Віддача менша, ніж у гаківниці, однак шапка з голови злітала, і як забудеш притиснути щосили приклад до плеча, то носитимеш синячище до нових віників.

Зате ж і стріляла! Заєць хай куди одбіжить, такою рушницею нічого й пробувати, а з гусятниці тільки добре прицілься – і звірина в торбі. Пекельний навмисне зайців подалі од себе одпускав. Бо одного разу зблизька як ужарив – тільки голову-лапи й знайшов.

Одна біда, що важка: півпуда, не менше. Поки прицілишся, то й руки помліють. Але Корній пристосувався і тут: вирубав рогачик із вишні та так і ходив – на плечі – гусятниця, а в правиці – рогачик. Підніме зайця, рогач у землю ввіткне, приладить гусятницю, а тоді вже й вицілює.

Не мазав ніколи. Як гільза порожня, так і заєць при боці. Жінка, діти їли зайчатину майже щодня, не забував і Твердохліба та інше начальство сільське. Бо коли добре підсмажений, та ще нашпигований салом із часником – пальці оближеш!

Отож Корній і стеріг оте поле – гостей непрошених турив подалі.

Якось увірвався в контору задиханий:

– Голова!.. Тамечки люди!

– Які іще люди?

– Нетутешні... Зайців молотять!..

Твердохліб про зайців як почув – пробкою з-за столу вилетів.

– А ти нащо поставлений?! – закричав на Корнія. – Чом не прогнав?

– Дак вони усі з ружжами... Я їм кричу, а вони мене к такій матері посилають... О, чуєте, знов стріляють!

За вікном, з боку поля, і справді: тах! тах! – як у дошку.

Твердохліб, матюкнувшись, до залізного ящика, що правив за сейф. Одімкнув, ухопив кобуру з пістолетом, картуза на голову – та

надвір. Корній з рогачем і гусятницею попер за ним слідом.

– Якиме, запрягай!

Помагав навіть виводити коней – така його була нетерплячка. Скочив у бричку, гукнув до Корнія:

– Сідай!

Прали щодуху. І щоразу, як бабахкали постріли, Твердохліб матюкався крізь зуби. Яким же батожив коней, що й так мчали галопом.

Поки доїхали, мисливці вже впорались. Сиділи під стогом (Твердохліб наказав стога того поки що не чіпати: може, Путько захоче посидіти в засідці), підобідували. Одну пляшку вже встигли висушити, друга стояла, щойно почата. Поруч і зайці постріляні – сім русаків. Твердохліб на тих зайців як глянув – аж затіпався:

– Документи!

Мисливців було троє: один старший, двоє молодших. Старший крихти із сивого вуса струсив, мовив докірливо:

– А може, привітатися спершу потрібно?

– Документи, кажу! – аж почервонів Твердохліб.

– А ви хто такий, щоб документи питати?

Це – наймолодший. І не подумав устати, коли Твердохліб підійшов. Дивиться нахабно, ще й усміхається.

– Ану, давай документи, а то ружжо одберу! – скипів зовсім Твердохліб. Тоді той, наймолодший, рушницю на коліна, ще й на Твердохліба навів:

– Котись ти знаєш куди?!

– Зачекай! – сивовусий до нього: не хотів, мабуть, заводити сварку. І до Твердохліба примирливо: – Ви, товаришу, хто такий будете?

– Не ваше діло!.. Документи давайте!..

І рукою до кобури – за пістолетом. Мисливці й собі за рушниці.

– Ану, сховай свою пукавку, бо в нас теж картечкою заряджено!

Корній бачить, що таке діло, і собі гусятницю пошвидше з плеча. Одступив тільки подалі, щоб за одним пострілом усіх прихопити.

Цьому лише кивни – влупить не задумуючись!

Далі – більше. Мисливці уже й на ноги зірвалися, у Твердохліба рушницями тичуть. Матюкня, аж дим стоїть!..

– Якиме! – закричав зблідлий од люті Твердохліб. – Гони по міліцію!

Яким, не питаючи, куди по ту міліцію їхати: в район чи, мо', й далі, розвернув коней та одразу в галоп. Мисливці ж, про міліцію почувши, давай підбирати все, що на стерні розіклали. Як стали зайців до боків приторочувати, то знов мало не до бійки дійшло: Твердохліб кожного зайця з боєм оддавав. Ухопили мисливці по зайцю, а на решту й плюнули.

– Скажи спасибі, що дітей твоїх пожаліли! А то решето із тебе зробили б!.. Собака ти – не людина!..

– Ідіть, ідіть к такій матері! Ще раз поткнетеся – ноги поперебиваємо!

І за мисливцями уже й слід прохолов, а Твердохліб все не може заспокоїтись: розполохали зайців! Та ще і Якіма кудись чорти занесли. Про міліцію ж так, для страху гукнув, а той дурень всерйоз її шукати поїхав. І другий стоїть – обперся на гусятницю!

– Будеш тепер зайців з усього поля сюди зганяти!

– Та ви не журіться: зайців тут, як гною. Самі набіжать.

Почекали ще трохи Якіма та й попиляли пішака у село. Твердохліб, все ще злий, з пістолетом при боці, Корній же зайцями трофейними обвішаний. Люди в селі з-за тинів виглядали, дивувалися стиха:

– Ти диви, і наш голова зайців стрілять заходився!

Твердохліб же того вечора подзвонив до Путька на квартиру. Довго, мов, ще будете збиратися? Зайці вже аж плачуть за вами, Митрофане Онисимовичу! Путько відповів, щоб чекав у суботу.

Прикотив, як і обіцяв, персональною машиною: райвиконкомівською чорною «емкою». Сам сидів поруч із шофером, а позаду, притримуючи мисливське начиння, трусився редактор. Як їхав селом, то гвалт собачий за машиною так хвилиною й котився,

і дітлахи із дворів пшоном висипали. Бігли слідом, тільки п'яти мелькали.

До Твердохліба заїжджати не став: прямо до контори.

– Ану показуй, синашо, як господарюєш!

Вилазив із «емки», набитий, опасистий, в три обхвати хіба що й обіймеш. Зняв картуза, як і в Твердохліба, захисного кольору, пригладив геть-зовсім сиве волосся. Підстригався під бокс і од того потилиця здавалася твердою, як дубовий пеньок: не зігнеш, не зламаєш.

Та він і справді здавався багатьом незламним і вічним: п'ятнадцятий рік в одному й тому ж кріслі сидить. Скільки за цей час змінилося начальства районного: той угору пішов, той покотився униз, а того й кури серед білого дня загребли – один Путько лишався на місці. І, стрічаючи нового першого, промацував його маленькими хитренькими очима: ану, скільки ти протримаєшся? Брав тим, що протягом п'ятнадцяти років корінням вріс у район: знав про всіх усе, хто чим дише і хто що думає, і всі його побоювались. Навіть у області, посилаючи нового секретаря райкому, раїли не заїдатися з Путьком, бо тоді життя не буде: завариться таке, що поли ріж та тікай.

І що цікаво: які чвари не вибухали, які не наїжджали комісії, Путька ніколи не могли впіймати на гарячому – завжди виходив сухим із води.

Твердохліб давно уже мав нагоду переконатися, із якого тіста замішаний голова райради. Ще у тридцятому, після статті «Запаморочення од успіхів», коли він, молодий ще тоді півник, мало не обламав собі крильця. Виконував же запально наказ ізгори: «Дайош сто відсотків колективізації!» – в тім числі й самого Путька категоричний наказ, та й довиконувався, що ледь не поплативсь головою. На загальних зборах села, у сільбуді, скликаних з приводу тієї статті.

Народу набилося – стіни тріщали. Не треба було й загадувати. І коли Путько, який приїхав проводити збори і сидів за столом

президії (з одного боку – блідий Володька, а з другого – зовсім уже обмерлий Нешерет)... коли Путько звівся й сказав, обома руками показуючи на Твердохліба та Нешерета:

– Ось вони сидять перед вами, злісні порушники цілком і повністю правильних наших установок про добровільну колективізацію! – вибухнуло одразу таке, що й досі страшно згадувати. Як заревіли осатаніло дядьки й тітки, як полізли на сцену: «А давай їх сюди!» – то Володька вже й не пам'ятав, як з-за столу зірвався. Махнув у вікно, виніс на плечах раму, та од сільбуду в степ. А позаду Нешерет, а ще трохи позаду розгніваний, роз'юшений натовп: «Лови!.. Держи!..» – упіймають – утопчуть у землю! Спасло тільки те, що вони кричали, а Володька й Нешерет бігли мовчки.

Два дні і дві ночі переховувалися по яругах та тернах. На лахміття подерли весь одяг, проголодалися до того, що жували тютюн, який випадково прихопив Нешерет у кисеті, і врешті не витримали: пішли не в село – у район. Явилися до Путька: робіть тепер із нами що хочете.

Путька їхня поява ні здивувала, ні вразила. Наперед наче знав, що вони таки прийдуть до нього.

– А, явились, голубчики! Оце вам наука!.. Щоб знали, як перегиби робити!

– Я туди не вернусь! – буркнув Володька, повний образи і на Путька, і на своїх односельців.

– Вернешся – де ти подінешся! Краще умийтесь та поїжте, отоді й потолкуємо...

З того часу Путько назива Твердохліба тільки «синашою». І, представляючи Твердохліба новому районному начальству, не забував додавати:

– Цей у нас орел! Сам виховав!

Татусь, туди йому в печінку!

Отаким був Путько Митрофан Онисимович, незмінний і незамінний голова Королівського райвиконкому.

Таким і представ на очі народу: Твердохліба, заступника, бригадирів і Нешерета. Тицьнув кожному руку: важку, пухку, білу – Твердохліб потиснув її однією, решта ж приймали в обидві та й, погойдавши поштиво, одпускали... Привітавшись отак із народом, Путько кивнув набік головою:

– А оце вам і редактор!

Віталися і з редактором районної газети – молодим іще чоловіком. Твердохліб зовсім уже по-панібратському (обидва ж члени райкому), а заступник і бригадири все так же брали в обидві, тільки не так довго гойдали.

– Зайдемо в контору?

Зайшли. Путько одразу ж у Твердохлібове крісло – аж затріщало:

– Ану показуй, що тут у тебе!

Цікавився, скільки зорали на зяб, скільки посіяли озимини, чи виконали спущений план. Твердохліб відповідав, до блокнота навіть не заглядаючи, – знав кожну цифру напам'ять, серед ночі розбуди та запитай – скаже одразу й не зіб'ється – і Путько обертався щоразу до редактора:

– Запиши!

Не забув і про ланкову, про Наталку:

– Як там вона?

– Та нічого... Відвідує агрогурток, взяла нове зобов'язання...

– Чув?.. Запиши!.. Кохту під орден пошила?

– За кохтою діло не стане. Якби тільки орден дали.

– Дадуть! Можеш не сумніватися. – І до редактора: – Фотоапарат прихопив?

– Є, у машині.

– Треба фото зробити. Щоб як вийде указ – одразу в газету.

– Зроблю, Митрофане Онисимовичу!

– Ось тут покінчимо – заїдем до неї...

Почувши, що Путько збирається провідати Наталку, Твердохліб – морг одному з бригадирів. Той бічком-бічком та непомітно за двері.

– Та-ак... Ну, а як із фермою?.. Як надої?

– Нормально, Митрофане Онисимовичу!

– Молодця, молодця!.. Запиши!

– Ну, а колгоспники як? Задоволені? На трудовень по багато даєш?

Твердохліб відповів, що немало. По сімсот п'ятдесят грамів лише зернових. Не рахуючи додаткової оплати.

– Молодця, молодця... Запиши!

Редакторові й нагадувати не треба – записує старанно. Лише попросив, щоб назвали кількох колгоспників, які на зароблені трудовні найбільше хліба одержали.

Назвали й колгоспників. Твердохліб двох, бригадир ще одного підказав, а Нешерет, який досі стояв скромно осторонь, наважився і собі нагадати:

– А Приходько Іван, Володимире Васильовичу! В нього ж семеро душ ходять у колгосп.

Редактор за олівець: аж семеро! То скільки ж це вони виробили трудоднів?

Покликали бухгалтера. Хоч Твердохліб і не дуже хотів, щоб у газеті згадували прізвище Приходька, та коли Нешерета за язика смикнуло...

– Підрахуйте, скільки трудоднів Приходьки виробили!

Бухгалтер відомість розкрив – цоки-цок рахівницею:

– Одну тищу шістсот двадцять три.

– Закругляй на тищу сімсот, – сказав Путько редакторові.

Редактора вчити не треба – закруглив.

То скільки ж це буде, як на оті сімсот п'ятдесят грамів помножити?

– Множте на вісімсот – будете ще на грами розмінюватись!

Помножили. Отримали не багато не мало: одну тисячу триста шістдесят кілограмів.

– Закругляй до півтори!

Розпитавши про все, що положено, Путько зводиться з крісла.

– Чорнильницю приведи у порядок! – наказує Твердохлібові. – Знайшли, де недокурки гасити!.. А то скажу от редакторові – він тебе на весь район пропечата!

«Запиши», однак, не додав, і всі зрозуміли, що Путько погрожує жартома. Твердохліб, відповівши, що і це зауваження він обов'язково врахує, запитав:

– Як, Митрофане Онисимовичу, – на ферми чи до Наталки?

Путько відповів, що до Наталки. Подивився хитренько на Твердохліба, запитав:

– Сват уже ж, мабуть, давно в неї сидить?

Помітив-таки, як Твердохліб моргнув бригадирові!

В машину, окрім Путька та редактора, втиснулися й Твердохліб з Нешеретом. Заступник і бригадир лишилися у конторі. Твердохліб наказав нікуди ні кроку: може, знадобляться.

Наталка недалеко од колгоспного двору й жила – бригадир давно уже добіг. Ще недавно тут було поле, а тепер у два рівні шнурочки стали хати. Зселяли минулого року із хуторів – майже кожного хазяїна облогою брали. І вмовляли, й погрожували, що трактори пустять та все к бісу розвалять, якщо по добрій волі не схочуть.

Та воно і не диво: тут же і садок, і колодязь, і хлівець, і сарай... То кидати оце все і їхати на голу толоку? Там же і дерево не ростиме, і вода гірка, як полин!

– Та чи ви її куштували? Ви спершу колодязь викопайте, а тоді уже й говоріть!

– Нащо мені пробувать, як я знаю й без цього!

Отакий у нас народ! Спробуй із ним поговорити по-людському!

Найдовше воювали з Протасієм. Цей як уперся – тиждень морочились. Аж поки Нешерет придумав: послали Протасія з підводою на шлях, і за два дні, поки його не було, розібрали та й перевезли до села хату і все, що було при хаті збудоване. Садок же вирубали і двір переорали. Повернувся Протасій, а його хата вже на новому місці: цілою бригадою ставили!

– А Кононенки як – не опиралися? – цікавиться Путько.

– Старі трохи покомизилися, але Наталка нам помогла.

– Чув? – до редактора. – Запиши!

Наталка стрічала гостей у воротях. І бригадир виглядав з-за клуні: стерігся, щоб не помітив Путько. Твердохліб йому махнув досадливо: виходь уже, зна все одно!

Наталка у хустці барвистій, у платті новому, у туплях чорних, модельних: одягнула що мала найкращого. Бригадир же попередив: «Для газети зніматимуть!» Руки-ноги засмагли, а обличчя біле: все літо од сонця берегла, хусткою по самісінькі очі обв'язувалась. Стоїть, бісова дівка, як намальована, – очей не одведеш! Вибрав Твердохліб під орден ланкову – не промахнувся.

– Ну, дочко, приймай сватів, – вилавив із машини Путько. – Чи, може, уже засватана?

– Як для кого! – сміється Наталка. Розбитна, у матусю вдалася! Батько, той би давно од машини за хату сховався. Наталка ж із Путьком уже добре знайома: була в районі на зльоті, і він кілька разів прямо у поле до неї навідувався. Незвичайна ж ланкова: взяла найвище на весь район зобов'язання. Вже не раз красувалася на шпальтах районної газети: коли сама, а коли і з своїми дівчатами; а тепер треба заготовити парадний портрет.

Редактор мостив Наталку і так, і сяк – ганяв по всій хаті. Хотілося ж, щоб кожному, хто на майбутнє фото дивитиметься, було добре видно не тільки ланкову-орденоноску, а й те, як вона живе, які її духовні попити.

– Патефона ні в кого немає?

– Та один є... У директора школи.

Погнали машину по патефон. Колядко сам на колінах і привіз: що була нагода з начальством привітатися, а що й боявся – зіпсують.

Поставили Наталку біля патефона: пластинка крутиться, музика грає, редактор цілився, цілився, – ні, не виходить! От якби іще показати, що Наталка не просто відпочиває, а й тримає виробничий зв'язок... Ну хоча б і з правлінням колгоспу... По телефону дзвонить, чи що...

По телефону? Так це в один мент!

Цього разу машина погнала до контори: Твердохліб наказав бригадирові «віялку» зняти і дроти обрізати. Потім почепимо. І вже навздогін:

– Сталіна прихопи!

– Якого: того, що у вас, чи того, що в сільраді?

– Того, що у мене!

Привезли й телефон. Приладнали на живу нитку до стіни, а Сталіна трохи вище повісили, щоб якраз над головою. Стала Наталка біля телефону, трубку до вуха піднесла: слухала щойно патефон, а це якась думка важлива ускочила до голови, от вона й дзвонить в

контору, – так, мов і так... І Сталін над нею – це Твердохліб здорово придумав, нічого не скажеш!

Поклацав редактор фотоапаратом, скільки треба було, – стали прощатись з Наталкою.

– Готуйся в Москву. До Калініна в гості...

Буде-таки орден! Митрофан Онисимович слів на вітер не кидає!

Зняли телефон, портрет, патефон назад оддали та й поїхали: Путько ще хотів побувати на фермах. Бригадир же, що прибігав до Наталки, майнув навпростець до Твердохлібової хати: попередити, що гості скоро будуть.

А там кипить, а там шкварчить: і смажене, й варене. Маруся другий день од плити не одходить. Чоловік же разів десять нагадував: приїде не хто-небудь – сам товариш Путько! То щоб не довелося червоніти.

Вчора сама весь день прокрутилася, сьогодні комірник свою жінку на підмогу прислав. Маруся червона, сердита (підгоріли пиріжки в духовці), лаяла і свого чоловіка, і всіх на світі гостей. Що їй уже давно в печінках. Хто не приїде, хто не заявиться, обов'язково до голови лізе обідати. «Марусю, вгощай!» Дихати вже Марусі не хочеться!

– А так, а так, – підігрівала, як у сопілочку, комірничиха. – Ми вже давно із своїм толкуємо: де воно совість у тих людей? Думають, що як голова, то у нього й бочка бездонна.

Не встигли й упоратись – бригадир на поріг:

– Володимир Васильович передавали, що скоро вже будуть!

– А ваш Володимир Васильович не передавав, хто нам дров нарубає! – Маруся сердито. – Сам побіг ще удосвіта, а ти, жінко, хоч розірвися!

– Дров немає?.. Так чого ж ви не сказали? Я миттю.

– Дякую, вже сама нарубала.

– Чого там, – втрутилася комірничиха, – хоче допомогти чоловік, хай і pomoже. Ідїть, ідїть, Остапе, врубайте хоч трохи...

– Біля сараю сокира! – услїд вже Маруся.

Бригадир зацюкав згодом за вікном, наче дятел.

– Отак і мій, – скаржилася тим часом комірничиха. – Устане, посніда та й повіється до свого колгоспу. А вдома хоч земля не роди... А то наведе гостей повну хату – хоч сама на сковороду сідай! Добре, що сало та яйця не переводяться – утовчеш кілька десятків та й їжте, хоч подавіться...

Упоравшись біля плити, стали готувати па стіл. Маруся скатертину дістала крамничну, новісіньку («Заллють же, загадять, що й не доперетесь!» – бідкалась комірничиха), тарілки розставляла і біля кожної – по виделці: точнісінько так, як бачила колись у гостях в Хоролівці, ще й чарки на ніжках високих, що їх чоловік нещодавно привіз. Чарки мов скляні, а торкнеш – малиновим дзвоном оддзвонюють. Комірничиха тільки прицмокувала. Буде ж завтра дзвонити по селу, які чарки виставля головиха на стіл. Та хай собі дзвонить, Маруся того не боїться: куплене чесно, не крадене. Ніхто ще не посмів на її чоловіка сказати, що десь щось незаконно узяв.

Тільки зібрали на стіл – новий посланець. Тепер уже комірник.

– Драстуйте в хату!.. Так що зараз і будуть... Оце ось куди?

Дістає сулію – під полою приволік. Та ще й городами: менше бачитимуть – менше й гріха.

– Господи, я ж іще і не вдіта! – забідкалась Маруся.

– Та йдіть перевдягайтеся – я вже сама впораюсь, – сказала їй комірничиха. І до чоловіка: – Став-но сюди!

– Градусів на сімдесят буде! – не втерпів – похвалився комірник. – Без сірника загоряється.

– Ви вже скоро й самі згорите! Не треба й підпалювати!

– Чув? – поскаржився комірник бригадирові, який саме дрова до хати вніс. – Робимо, робимо, та ще й випити нам не дають.

– Вам не даси!.. Як неділя, так і борода у горілці!.. Аж капотить.

Трохи згодом прийшли і заступник та другий бригадир:

– Не приїхали?

– Та зараз будуть.

З хати уже й не виходили: до столу запрошені. Посідали на лавку, у вікно поглядають, щоб не взівати.

Підкотили у сутінках: заїжджали іще до ставу. На ферму як зайшли, Твердохліб навмисне Путька поперед себе пустив. Там, посеред проходу, поріжок. Наче і невисокий поріжок, а доярка яка як забуде, обов'язково перечепиться. Воно хоч і електрика, та лампочок обмаль: так, аби дійки намацати.

І Путько й шкопиртнувся:

– Тобі що, лампочку зайву важко вкрутити? – сердито до Твердохліба. – Так я привезу особисто.

– Лампочки не жаль, давно б уже навішали скільки треба...

– Так чого ж ви?..

– Генератор не тягне, Митрофане Онисимовичу! Генератор у нас заслабкий...

– Зайшов би до мене – щось та придумали б. А то – генератор!

Дякує Твердохліб і не нагадує, що якимось уже був у Путька. Та лише заїкнувся про генератор, той на нього мокрим рядом:

«В тебе що: інших ділов зараз немає? Тут ось хлібоздача горить, область дихати не дає, а йому – генератор!..»

Під гарячу руку, видно, підліз. Митрофан Онисимович такий: добрий, добрий, а розгнівається, то й не підступайся до нього!

– За язика вас треба тягнути! – бурчав тим часом Путько. – Де ставити збираєтесь?

– Та на греблі ж!

– Ану, поїдем подивимось. Може, там так намостили, що й генератор не варт виділяти!

І виходили по греблі, Путько навіть пальцями воду пробував: скупатися б, якби оце літо було! Забув уже, коли і в річку заходив. Міг би в неділю, у вихідний, але де? Не буде ж голова райвику разом із іншими («З протчими», – як сказав Митрофан Онисимович) лізти у воду! Авторитет свій підмочувати!..

– Так тому й бути – присилай по генератор! Умовили.

Сідали в машину зовсім уже веселі. Нешерет навіть дозволив собі помріяти вголос:

– Та ми, натурально, усе село залемо електрикою. Якби ще стовпів де дістати...

– Дам і стовпів, – розщедрився зовсім Путько. – Тільки глядіть мені, щоб до Нового року і засвітили!

– Засвіtimo! – Твердохліб упевнено. – Так засвіtimo, що вся буржуазія посліпне!

– Чув? – Путько до редактора. – Запиши!

Редактор чирк-чирк у блокноті: «електрика», «риси нового». Потім уже розгорне на цілу колонку, а це, щоб не забути...

Заїхали прямо у двір. Твердохліб, пропускаючи наперед Путька, гукнув до дружини:

– Марусю, приймай гостя дорогого!

Маруся, в світлій батистовій блузці, у вузькій синій спідниці, в черевиках з блискучими пряжками, ще й на закаблуках високих («і ми вміємо одягатися не гірше ваших, міських!»)... Маруся, з косою чорною, з бровами лискучими, з обличчям круглим та рум'яним... Маруся, помолоділа й погарніла, аж Твердохліб задивився на неї, усміхнулася приязно до Путька:

– А ми гостям завжди раді!

Путько ущипнув злегка Марусю за щоку, поблажливо запитав:

– Ну, як, дочко, живеш?.. Не скучала за татом? – тобто за ним, за Путьком. І дітьми поцікавився, Кімом та Кларою. Це ж скільки в голів колгоспів дітей – усіх пам'ятав! Пам'ять Бог дав чоловікові – хоч одразу в наркоми!

– Нагодувала та й побігли гуляти... Та сідайте до столу! Ви ж, певно, голодні...

Що голодні, це точно. Та ще й стіл: чого тільки на ньому немає! І риба, заливна та варена, і курчата в мисці глибокій, і окремо м'ясо з картоплею, і сало в дві долоні завтовшки, і холодець, і пиріжки з начинками всілякими, – з капустою свіжою й жареною, з квасолею й маком, і сметана, і масло, а захоче хто розбити крашанку, он

і крашанки – ціла гора – пташиного молока, здається, тільки й немає. А посередині столу пляшки із наливками різними. Маруся сама й готувала. І сулія, як дзвіниця. Путько на все те добро як глянув, то й руки потер.

– Бачив, як у нас люди живуть? – обернувся до редактора. – Запиши!

Редактор притьмом до блокнота: «заможне колгоспне життя».

Посідали до столу. Путько – в центрі (де сів, там і центр, центр обов'язково починався од нього), по праву руку – Твердохліб, по ліву – редактор, а далі вже решта. Чоловіки: Нешерет, заступник, комірник та бригадири – всі, як один, долонями чуби пригладили, а картузи та кашкети поклали собі на коліна. Єдині дві жінки – Маруся й комірничиха – примостилися скраю: їм подавать та приймать, то нікого щоб не тривожити. Комірникова, так та й зовсім не хотіла сідати до столу, аж поки Твердохліб не сказав: «Та сідайте, чого ви!» Тоді лише сіла комірничиха: краєчком хустки губи витерла – запишалася.

«Та кому ти, луб'я старе, потрібне! – поглядав на неї комірник. – І вона з своїми козами на торг!..»

– То що ж, наллємо по першій? – звівся господар. – Як, Митрофане Онисимовичу?

Митрофан Онисимович був не проти. Коли з розумом та в міру, то чому б і не випити.

– Як ти дивишся на це, редакторе?

Редактор дивився позитивно.

Налили чоловікам, наповнили чарки й жінкам.

– Тост давайте!.. Тост!..

Твердохліб, раз уже звівся, то йому й починати.

– Пропоную всім устати й випити за товариша Сталіна! – і аж очі зволожились.

«Похвально, похвально», – закивав до Твердохліба Митрофан Онисимович. Важко звівся, вгору чарку підніс:

– За нашого дорогого вождя і навчителя!

– Хай йому, натурально, тищу років живеться!

– Чув?.. Запиши!..

Випили стоячи та одразу й сіли: дух забило. Мовчки ухопили до рота, що хто побачив, а тоді вже й почалася розмова.

– «Короткий курс» усі ізучаєте? – піддіваючи виделкою сало, поцікавився Путько.

– Ізучаєм, аякже!

– Через четверту главу перевалили? – бо сам на четвертій навіки застряв. Спіткнувся на діалектиці («діалектрика» – вимовляв Путько) і ні вперед, ні назад! Другий рік до особистого плану записує: «Ізучити четверту главу». А як її в біса «ізучиш», коли мовби й слова усі зрозумілі, а почнеш складати до купи – туман!

– Та ще ні... Саме дійшли...

– Ну як дійшли, то попотопчетесь! «Діалектрика» – це вам не ціпом махати!..

Випили й за «діалектрику». За четверту главу, щоб подолати. А потім уже простіші тости пішли: за Митрофана Онисимовича, його дорогоцінне здоров'я, за господаря і господиню, за процвітання колгоспу і вдале полювання на зайців.

Зашуміло, завертілося в головах – розв'язало усім язики. То сиділи мовчки, прислухаючись, що скаже Путько, тихцем заїдали, що стояло поближче, а це загомоніли, перебиваючи один одного.

– Я от що кажу: треба сіять люпин...

– Мені, натурально, до школи ходити не треба... Про дітей мусимо думати!..

– Та чого ж ви пиріжків не куштуєте?.. Беріть он той, що на вас дивиться...

– Люпин, кажу, сіяти!..

– Усі тільки й бачать: комірник, комірник... А комірник що: у Бога теля з'їв?..

– Та вам жити ще мона. Бригадирського хліба скуштуйте!

– Оце у самісіньку точку: хто бригадиром не був, той і горя не знав.

– То ви, звиняйте, й самі оті фотографії печатати будете?

– Сіять люпин!..

Торкнулися й міжнародних подій:

– Німець – людина серйозна... Я ще коли в плєну був, то вже як скаже, то скаже...

– А англичанин що – так собі?.. Янгличанина теж голими руками не візьмеш!..

– Натурально!

– А я кажу – німець!.. Од кого люпин? Од німця!.. Сперечалися, сперечалися, звернулися до Путька: розсудіть. Путько пив не менше, ніж інші, заїдав теж добряче: Твердохліб ледь встигав на тарілку йому підкладати. Почервонів, упрів, комірець білої сорочки горло здушив, однак чорної краватки не зняв: заїдала культура. Коли до нього звернулися, він не відповів одразу. Дожував пиріжок, запив узваром, витер рушником губи.

– Питання треба правильно ставити, – мовив повчально. – Що значить: німець, англієць?.. В корінь учіться дивитись: трудящий народ у цій війні переможе чи світовий капітал... Є авторитетна думка, що переможе трудящий народ...

– А я що казав – німець! – зрадив прихильник люпину. Жінки в суперечки не встрявали. Маруся більше моталася, подаючи та приймаючи, комірничиха ж, після чарки-другої посміливішавши, пересідала, пересідала, та й сама незчулася, як опинилася біля Путька.

– Та ви ж нічого й не їсте!.. Оце горенько: мо', не смачне?

Випила до товариша голови району чарку вже білої – розвезло зовсім.

– Оце б же я й заспівала! – і, не чекаючи, поки її попросять, підперла долонею щоку, завела:

Гой, не шуми, лу-уже-е, Зелений ба-айраче-е...

Співали до півночі. І Путько навіть співав, і редактор. Редактор, щоправда, не в ті ворота тягнув: назюзякався так, що й очі запухли, але в загальному ревищі не дуже й чуто було, як він фальшивить.

Насиділися, наспівалися – стали розходитись. Пора ж і честь знати: скоро на полювання, треба поспати хоч трохи. Щоб рушниці в руках не стрибали.

Путькові послали на ліжкові, але Митрофан Онисимович лягати в хаті не захотів: душно.

– Стелися надворі!

Як не вмовляли – надворі, й квіт!

Нічого не лишилося робити Твердохлібові: наказав Марусі тягнути рядна-подушки із хати.

Послали під ґанком. Намостили сіна з добру копицю, заслали, а поверх подушок – рядна й кожухи. Ночі ж холодні, то щоб не застудити.

Путька поклали посередині, а по боках лягли Твердохліб і заступник: про те, щоб лишити голову спати самого, й мови бути не могло! Хоч із класовим ворогом мов би й покінчено, та хто дасть гарантію, що його недобитки десь не причаїлися, на дорогоцінне життя голови райвику ножа не гострять?

То ж Твердохліб іще й пістолет під подушку. Наказав одному з бригадирів, щоб змотався за Павлом Заволокою. Хай прийде, постереже машину. Та й ломаку поважчу щоб не забув прихопити.

Поснули одразу. А за годину Твердохліба мов підкинуло: хтось стоїть! Вихопив пістолет з-під подушки, розплющив очі: стоїть!

Чорний, великий, з ломакою!

– Хто?!

– Та це я.

Заволока! Твердохліб аж спітнів: мало не вистрелив!

– Чого приперся? – зашипів до парубка.

– Дивився, чи спите.

Що дурневі скажеш?

– Іди до машини! Щоб там і стояв... Чуєш?

– Та чую.

Почалапав.

Ліг Твердохліб, пістолет знову під подушку засунув. А заснути не може: заворушилася підозра. Чого б отому Заволоці до них підходити? «Подивитись, чи сплять»... А може, інший намір був у голові?..

Так уже й не заснув. Лізли думки різні в голову – ні кінця їм, ні впину. Та й скоро вставати: звикнув давно підхоплюватися раніш од усіх.

Скільки разів сонна Маруся вмовляла: «Та поспи іще хоч годинку – ніде та робота не дінеться!» Скільки разів брала спокуса іще хоч годинку поніжитись у постелі! Не піддався ні разу. Привчив уже й бригадирів, і ланкових – весь свій актив – до того, що хай каміння із неба сиплеться, а голова рівно о шостій буде в конторі. І їх чекатиме в шість. Хто прийде раніше – добре. А хто запізниться, то начувайся!

Бо інакше не можна. Бо лише попусти – все піде шкереберть. Хоч раз прийди на годину пізніше, і село усе знатиме: а наш голова щось заледачів. Ти вчасно не вийдеш, на тебе дивлячись, й інші стануть запізнюватись...

Не раз на зборах говорив:

– Хто працює чесно в колгоспі, той по-людському й житиме. А хто огинається – хай нарікає на себе. Обріжемо город по саму ріпицю, а не pomoже, то й з колгоспу витуримо!

І хай ще більшість працює не за совість, а за страх, як каже Ганжа, хай іще досі для них гуртове – чортове... Ох, те гуртове! В'їлося в голови, ввійшло в кров ще на початку колгоспного руху, скільки не воюй, а воно, як кукіль. Сьогодні виполов тут, а завтра глядь – в іншому місці проросло.

– Миколо, хто вас учив так орати? Огріх на огріхові!

– Та де ті огріхи!.. Я ж і так стараюся, аж спина тріщить...

А в очах так і світиться: «гуртове – чортове»...

– Голово, а коли вже нашим корівкам сіна вкосити дозволите?

Нашим – це значить: своїм, особистим. Тих, що в колгоспі, тих ніколи нашими не назове. То чортове, то гуртове. Проходитиме мимо ферми – хай дах піднімається од голодного колгоспного мукання – і не подума заглянути!

І отак щодня. Майже на кожному кроці.

Боятися, не люблять? Ледарі й не люблять. А йому аби колгосп процвітав. Рано чи пізно, а всі зрозуміють, що про них же дбає Твердохліб, не даючи спуску нікому, для них же старається, а не для якогось там дяді з району...

«Знали б ви, дядечку Василю, то, може, і язик у вас не повернувся б говорити оті всі несправедливі слова», – згадав недавню розмову з Ганжею.

По старій пам'яті називав про себе Ганжу «дядьком Василем». Це лишилося з тих далеких років, коли він був іще парубком, молодим комсомольцем і дивився на Ганжу, як на Бога. Дядько ж Василь встиг побувати і в царській в'язниці, і в революції брав участь, і на фронтах громадянської, то хто він такий супроти Ганжі!..

Мабуть, з тих часів лишилася в Твердохлібовому серці іскрина тепла до Ганжі. І тому, хоч був переконаний, що дядько Василь під час колективізації зійшов із правильного шляху, підпав під вплив класового ворога, що його в свій час правильно виключили із партії і посадили до в'язниці, однак слід од давньої поваги до ватажка тарасівської бідноти лишився в ньому й досі.

Чи не це спонукало його в тридцять четвертому, після вбивства Кірова, стати на захист Ганжі? Коли хтось невідомий написав на нього доноса: так мов і так, ви там ворогів ловите, а наш серед білого дня по вулицях ходить, і ніхто його не чіпає. Пішов у райком, пробився до першого, сказав, що коли зачеплять Ганжу, то й у область поїде, а докаже, що це – злісний наклеп.

Ганжу не зачепили. Ходив на волі й не знав, хто його врятував.

Нічого не сказав про це Ганжі. Хоч, може, й не одну ніч потім не спав: а що як дядько Василь і справді сплутався з ворогами народу?..

Були й такі думочки. Але ж не поїхав, не сказав, що помилився, беручи під захист Ганжу!

Отака вона, вдячність людська!..

Засопів, заблимав ображено, виліз з-під кожуха. Розпарене тіло одразу ж став пробирати морозець: бач, як вибілів двір. Вкрив памороззю і траву, і машину, біля якої ведмедем топчеться Павло: боїться одходити.

Незабаром світатиме. Твердохлібові й годинник не був потрібен: як кожна людина, що народилася й виросла в селі, він якимось шостим чуттям відчував плин часу. От і зараз: ледь подумав, що треба будити гостей, як у курникові заляпотіли крила і таке оглашенне «кукуруіку» вибухнуло над самісіньким вухом, що Твердохліб аж здригнувся: «А щоб ти був здох!» А півень же надривався так, мов теж був головою якоїсь пташиної артілі і мав добудитися всіх курей села.

Ось йому відповів якийсь молоденький, початкуючий півник: не зміг навіть доспівати до кінця – зірвався на ноті найвищій; ось загорлав басовито сусідський... ще один... ще... І невдовзі по всьому селу, з двору в двір котилося невсипуще півняче піяння. І, гляди, то там зблимне вікно, то там, стукнуть двері, випускаючи господаря або господиню із хати, і вже у першому відрі видзвонює перший струмінь молока, і сонний ще голос жіночий ласкаво вмовляє: «Ногу, Мань, ногу!»

Село просиналося.

Твердохліб підійшов до машини. Павло ворухнувся йому назустріч, висока, ще батькова, шапка була мов посипана сіллю.

– Не замерз?

– Так щоб сказати, то й не дуже...

– Паняй додому... І передаси бригадирові, що я наказав сьогодні тебе не чіпати. Або постій... Ходімо до хати, я тобі чарку наллю... Ходімо, ходімо – трохи зігрієшся!

В хаті було сонно й тепло. Твердохліб поліз до буфета, бо Маруся іще вчора помила та прибрала, дістав шклянку, налив перваку. Не

повну, а трохи більше половини, щоб не розібрало.

– Зачекай, дам щось загризти.

– Та я уже й так...

– Зачекай, зачекай.

Дістав пиріжок, шмат холодного м'яса:

– Бери!

– Дякую, я б уже й так... То за ваше здоров'я!

– Пий на здоров'я!

Павло вихилив одним духом первак, обережно поставив шклянку, навстоячки з'їв пиріжок, закусив м'ясом.

– То бувайте здорові! – І, посміливішавши од спиртного: – Ви, якщо треба буде ще коло машини, мене зовіть.

– Покличу, покличу, – усміхнувся Твердохліб. «От вона, ціна любові! Чарка горілки!»

Павло пішов, Твердохліб заходився піднімати гостей.

Збудив спершу дружину. Вона спала в другій кімнаті, разом з дітьми. Твердохліб, щоб не розбуркати дітей, торкнув тихенько Марусю за гаряче плече:

– Марусю, встань та збери щось на стіл.

Маруся мов би й не спала – схопилась одразу. Косу під хустку, спідницю на себе, а блузку застібала уже на ходу:

– Картоплю зварити?

– Не треба, збери щось із вчорашнього.

Довго не міг добудитись редактора: згорнувся клубочком, сюрчав, наче коник.

– Га?.. Що?..

Ніяк не міг зрозуміти, де він і що з ним – так бідолаха вчора назюзявся. Скаржився, що голову наче в обруч узяло. Якби знав, то й до рота не брав би!

– Ось похмелимось – пройде, – утішив його Твердохліб. – Уставайте, бо час уже на полювання рушати!

– Митрофан Онисимович уже встав? – прочуняв нарешті редактор.

– Іду будити.

Митрофан Онисимович лежав, як гора: тільки піднімався-опускався кожух. Та ще на білій рубашці ворушилася чорна краватка: не зняв її, навіть лягаючи спати, і вчорашнє все випите йому аж ніщо: Твердохліб лишень тихенько покликав, як він і прокинувся. Ото здоров'я в людини!

Поки вдягалися і поки вмивалися Маруся вже й на стіл зібрала.

– По одній! – скомандував строго Митрофан Онисимович. – Полювати ж приїхали, а не горілку дудлити!

Випив, заїв, навіть за стіл не сідаючи. А на нього дивлячись, й інші. Редактор разів зо три шклянку до рота підносив – все не міг зважитись. Кривився так, ніби смерть свою мав ковтнути. Аж поки Путько пораїв:

– А ти заплющ очі й одним духом!

Підївши, стали збиратися. Путько обперезавсь патронташем, зібрав двоствольну рушницю. З полірованим прикладом, безкурківку, якусь дорогу іноземку. Скільки коштувала, не знав і сам: на шістдесятиріччя піднесли йому працівники райради, придбавши в складчину аж у Києві, в комісійному. Сказали лишень, що з колекції магната Потоцького.

– Одне неудобство, що ні до чого ремінь причепити, – казав про рушницю Путько. – Він, гад пузатий, даже рушницю лінувався носити: лакея позаду тримав!

– Давайте я вам носитиму! – вискочив Твердохлібів заступник: страшенно хотів потрапити на полювання. Та не так на полювання, як потертися біля начальства: а що воно ще скаже цікавого.

– Дякую, я вже сам якось, – покосився на нього Путько.

Окрім Путька, мали полювати редактор, Твердохліб, шофер і Пекельний Корній. У редактора була одностволка, та й та, мабуть, крива: збирав у кутку, щоб і не бачили. Твердохліб узяв у сторожа: поржавілу, з роду-віку нечищену, в дуло глянеш, а там тільки павуків і немає, – з такої як стрельнеш, то невідомо, хто буде вбитий – мисливець чи заєць. Та Твердохліб і не збирався особливо стріляти.

Йому головне, аби Путько збив охоту. В шофера ж була тулка, курківка, рушниця не дуже показна, але надійна.

– Він, сучий син, уже мене обскакав! – скаржився Путько. – Як патрон, так і заєць!

Пекельного з його гусятницею та трьома набитими до неї гільзами цієї ночі в селі не було. Ще вчора зранку, як тільки додзвонився до Путька, вирядив Твердохліб Корнія у поле: стерегти, щоб якийсь мисливець туди не зашився.

– Хоч один заєць пропаде – голову одірву!

І Пекельний простирчав там весь день і всю ніч. Не приходив навіть обідати: дочка носила у вузликіві.

Побачивши машину, він одірвався од столу, пішов назустріч. Був у кожусі, а шапку аж на вуха насунув. Твердохліб одвів його набік і поки гості вилазили з машини та розминали ноги, занепокоєно допитувався:

– Зайці є?

– Одбою немає!

– Придививсь, де найбільше залягали?

– Аякже!.. В оту он балочку натовклося, як гною...

– Понад нею й підемо. Та гляди мені: зайця піднімеш – не стріляй! Гони прямо на Путька!

– На отого пузатого?

– Тс-с, сатано!.. На нього...

– А як прямо учеше?

– Ну, тоді вже стріляй. А на тих, що в його бік битимуть, і дивитись не смій! Ясно?

– Та ясно, чого ж...

Поки розібралися, хто де йтиме, і сонце зійшло. Викотилося з-за обрію – велике, червоне, мовби з похмілля, і покритий сизою наволокою степ враз ожив, заіскрився, спалахнув такими вогнями, що аж боляче було дивитись на нього. Добре, що сонце світило у спину, а то батька лисого що вполювали б!

Йшли обережно, неспіхом, як і ходять на зайця. Путько – в центрі, редактор і Твердохліб – по обидва боки од нього, а ще далі, замикаючи підкову – шофер і Пекельний. Довгі тіні чорно лягали на землю, під ногами тріщала-ламалася затверділа стерня, рілля взялася грудням, так що йти було легко, не те що під дощ. А прохолодне повітря, особливо чисте й ясне серед степу, саме, здавалося, лилося в груди, очищаючи їх од вчорашнього перепою, і навіть редактор уже перестав терти лоба, а, повеселішавши, ніс перед собою одностволку, весь націлений на майбутнього зайця. І все було б добре, аби були зайці.

Твердохліб уже кляв про себе Корнія: кінчилася балочка – і хоча б що тобі ворухнулося!

– Де ж твої зайці?

Корній винувато зблимував червоними повіками, він і сам не міг утямити, куди вони поділися. Сам же на власні очі бачив, як залягали в оцій балочці! Крізь землю провалилися, чи що?

– Проспав усю ніч?

– От їй-богу ж не спав!

– Давайте прочешемо ще той он горбочок, – запропонував Путько. І тільки рушили, як з-під ніг у редактора вискочив заєць. Вискочив так несподівано, що редактор як ніс рушницю дулом у лівій руці, а прикладом – у правій, так і смалонув. Смалонув не цілячись, не в зайця – в шофера, який аж підскочив та й став матюкатись. А заєць, прищуливши вуха, задніми-задніми – покотивсь по стерні сірою кулею, тільки закуріло.

– Промазав! – люто закричав Путько на редактора. – Мисливець собачий!

А заєць котивсь і котивсь, вириваючись геть із підкови. Ось приклався поспіхом до рушниці шофер: пах! пах! – вирвалося з обох стволів по димкові – заєць ушкварив ще дужче, тільки тепер став забирати в бік Пекельного.

– Корнію, стріляй! – щосили гукнув Твердохліб.

Корній, що досі байдуже і аж сонно якимось стежив за зайцем, повернувшись до Твердохліба обличчям, покивав головою: чую, мов, чую. Встромив перед собою рогачик, став прилаштовувати гусятницю. Робив усе те мов навмисне повільно, і Путько, рубаючи кулаком повітря, досадливо вигукнув:

– Ех, прозівали! Котів вам, а не зайців стріляти!

Корній тим часом прицілювався, вистрілював.

Понад степом пішов гук, мов од гармати. Голова Корнія мотонулась назад, шапка злетіла на землю, а по зайцю мов ударили невидимою мітлою: він спершу злетів у повітря, а потім покотився по стерні. І не встигла влягтися луна од пострілу Пекельного, як перед Путьком, наче змовившись, зірвалися два зайці одразу.

Ці недалеко й одбігли: Путько зрізав їх таким артистичним дуплетом, що обидва постріли майже злилися в один.

В Митрофана Онисимовича все ще тремтіли руки, коли він приторочував зайців до пояса. Пекельний же тримав свого за лапи і не знав, що з ним робити: оддавати одразу чи вже потім, як одполуються. А в Твердохліба одлягло нарешті од серця.

Наполювалися по самісіньку зав'язку. Зайці зривалися майже на кожному кроці, Путько звалив аж вісім штук, шофер – на два менше, Корній узяв іще двох, і навіть редакторові вдалося поцілити одного із свого кривого дула: перебив задню ногу. Заєць довго не давався, ганяли його з півгодини, витратили більше набоїв, ніж на решту, а він усе стрибав та й стрибав, як заморожений. Аж поки шоферові його вдалося нарешті добити.

– Мисливець зачуханий! – насміхався з редактора Путько. Очі його задоволено сяяли, він усе поглядав на зайців, розкладених в рядок біля машини. – А ти чого не стріляв? – це вже до Твердохліба.

– Я, Митрофане Онисимовичу, стріляю тільки тих, що на столі. У глибокій тарілці.

– Мисливці, так вашу за ногу! – весело лаявся Путько. І вже у машині, повернувшись до Твердохліба, що сидів позаду, поруч з редактором: – А за динамкою завтра й приїжджай! Поки я добрий.

День, який так щасливо почався (Путько таки не забув: сьогодні подзвонив, щоб забирали генератор), раптом мов нечистий урвав. Обірвав, світлу ниточку викинув, а чорну доточив: посипались неприємності одна за одною.

Щойно, провівши Путька, ступив до контори – задеренчала «віялка». Твердохліб підняв трубку з отим лихим передчуттям, що ніколи ще його не підводило.

Так і є! Дзвонив завідуючий райземвідділом, Твердохлібів приятель:

– Володимире Васильовичу, твоя Наталка горить!

– Як горить?

– Не витягає на орден... Тільки на медаль... Двох тонн буряків не вистачає!

– Як не вистачає?! – закричав Твердохліб. – Ми ж із лишком вивезли!..

– Ну, то вже не знаю... Дзвони на цукро завод – вони дані нам прислали...

Пожбурих Твердохліб на важельок трубку – замало не обірвав. Ухопився був за ручку – дзвонити, та одразу й роздумав: хіба по цьому чортові про щось домовишся!.. Нап'яв на голову картуз, вийшов на ганок:

– Якиме, запрягай!

І на свого дружка з райземвідділу: «Не міг подзвонити ще вчора – з Путьком би й поїхав... Хоч учора ж неділя була, все одно нікого не добився б...»

От уже як не везе, так не везе!

Погойдуючись у бричці, думав сердито про Наталку. Виростила собі буряки, і горя їй мало! А ти от мороч голову, наче не їй, а йому орден носити.

Й отак в усьому. Отак з усіма.

Цукровий завод стояв при в'їзді в Хоролівку. Твердохліб на заготпункт не став і заходить: рушив прямо до директора. Там, у першій кімнатці, товклося повно народу. Твердохліб на ходу окинув

оком присутніх, чи нема ще якогось голови колгоспу. Голови не було. Тоді він перший. Не зупиняючись, пішов до дверей. Лише запитав мимоходом секретарку:

– У себе?

Одчинив двері не стукаючи.

Там теж товкся народ – не менше, аніж за дверима. Той із заявою, той з накладною, і кожен хоче пробитися першим. А тут ще й телефон: деренчить, аж підскакує. Директор хапає трубку, притиска її головою до плеча:

– Слухаю!.. Слухаю!.. – а руками вільними бере то накладні, то заяви. Одні підписує, інші повертає назад: – Не можу!.. Та ні, не вам! – сердито у трубку: засмикали зовсім чоловіка! Та воно й не диво: з осені для цукрозаводів лише й починається гаряча пора.

Твердохліб не став товпитись поміж тими, що оточили стіл: так до пуття не достоїшся. Одного посторонив, іншого просто легенько відіпхнув – сів на стілець, що стояв біля столу. Почекав, поки директор покладе трубку, мовив стримано:

– Омеляне Свиридовичу, я до тебе... Здрастуй!

Зовсім уже очманілий директор помітив спершу «сталінку», а тоді вже Твердохліба.

– А, Володимир Васильович!.. Пробач... Голова йде обертом!

– Та бачу, – поспівчував йому Твердохліб. – Я б тебе й не тривожив, аби люди твої не наробили ділов...

– Що сталося? – стривоживсь директор.

– Та нічого особливого... Недощитали тільки з десяток тонн буряків – Десяток тонн махонув для солідності.

– Не може бути! – вступився за своїх директор. – У мене облік на висоті.

– Може – не може, а що недощитались, це точно, – стояв на своєму Твердохліб: сидітиме хоч і до вечора, а без двох тонн не повернеться. – А в мене орден горить. Наталка моя хіба що: на бугая усе літо хребет ламала?

– Так би й сказав, що орден! Пішли, розберемося.

Побували на заготпункті, а тоді і в бухгалтерії. Підняли усі накладні і таки розшукали дві тонни. Та не дві, а цілих три з половиною. Якась із дівчисьок, що їй танці лишень у голові... якась із вертихвісток, що лізуть у контору, бо нікуди більше приткнутися... що заглядає більше у люстро, аніж у накладні... якась із отих, яким Твердохліб наступав би на одну ногу, а за другу вже роздирав би навпіл... узяла та й не дописала три з половиною тонни...

– Та гони її к бісу!.. Щоб і не воняло!..

– Я б погнав, – бідкався директор. – Погнати не штука... Та де кращої взяти? Думаєш, краща прийде?.. Теж вітер у голові, тільки що з іншого боку.

Попрощався, поїхав. Півдня змарнував із-за якоїсь вертихвістки! Не встиг укотити в село – бригадир назустріч. Виглядав Твердохліба біля крайньої хати.

– Володимире Васильовичу, біда: трактор провалився у річку!

Твердохліб аж матюкнувся: та що це за напасть така! Не встиг одне лихо одвести, друге на голову! На півдня із села поїхав – трактора утопили!

– А ви куди дивилися?!

– Та ми в тім не винні... Трактори ж скільки разів через той місточок ходили... А цей, як нарошне...

– Тракторист хоч цілий?

– Цілий, Володимире Васильовичу. Ногу тільки повредив. Так шмат м'яса і видерло...

– Жаль, що не голову. Понесло його!.. Сідай!..

Ще здалеку помітив натовп. Одні вже верталися од річки, інші ще тільки туди поспішали. А ще більше товклося біля мосту. Та ось і ті, що йшли додому, побачивши голову, швиденько повернули назад. Як же, безплатна вистава!

– А народ чого? – Твердохліб до бригадира. – Робота в колгоспі закінчилась?

– Та ми ж, Володимире Васильовичу...

– Ми ж, ми ж!.. Тільки од вас і чуєш, що ми ж!.. Один за одного ховаєтесь, на голову все спихаєте.

Підїхали.

– Ану розходьтесь! – вилізаючи з брички, гукнув Твердохліб на зівак. – Нічого тут...

Трактор провалився якраз посередині. Не з цього краю чи з того, а вибрав там, де найглибше. Звідкіль його найгірш діставати. Лише задні колеса ледь-ледь з води витикалися.

Як його, чорта, й діставати тепер?

– Доведеться з цього боку місток зовсім розібрати, – бригадир тракторної. – Інакше й не дістанемо.

Розібрати! Легко сказати – розібрати! Осінь глибока: хто у воду холодну полізе?

– В МТС дзвонили?

– Ще не дзвонив.

Спасибі хоч за це. Там же директор – перший в районі перестраховщик. Довідається, одразу кинеться в райком і до прокурора.

– Витягнемо трактор, отоді вже й подзвоните.

– Я давно казав, Володимире Васильовичу, що місток треба укріпити.

– Казав, казав!.. Усі тепер казатимуть!.. Валіть на голову!.. А не можна було ще раз нагадати?.. У мене, думаєте, що: один ваш місток у голові? Чи сто голів на плечах, щоб усе пам'ятати?

Підійшов несміливо Нешерет: відчував – найбільше його провина. Все збирався організувати народ, щоб полагодити, та одкладав із дня на день. От і доодкладався.

– Ви теж хороші! – побачив його Твердохліб. – Кому, як не сільраді, про мости дбати?

– Помилочка наша, натурально, – скис уже зовсім Нешерет.

– Ну, гаразд!.. Якиме! На ось півсотні, катай у крамницю! Візьмеш ящик горілки, якщо не вистачить, скажеш, що потім доплачу. Хто у воду, тому кухоль горілки, щоб не замерз.

Серед народу пожвавлення. Чоловіки враз повеселішали, загомоніли: та ми його за одним махом витягнемо! І голову поміж собою хвалили: оце голова, не те що в інших. Найголосніше ж – Курочка. Той перший до річки примчав – не одходив.

– Оце голова дак голова: грошей своїх не пожалів!

А прийде додому – обов'язково запише: «Твердохліб утопив попервах трактор, а потому споював чесних колгоспників».

Бо дружба – дружбою, а служба, брате, службою.

Твердохліб же, подумавши трохи, сказав, що витягатимуть завтра вранці. Бо мало розібрати місток, а ще й трактора треба витягти. Накаже комірникові дістати вірьовок, та й у трактористів трос є сталевий. Обв'яжемо, обплутаємо, двома тракторами зачепимо – де він подінеться! А тоді вже такий міст поставимо – танк не провалиться!

– Правильно, бригадире? – до бригадира тракторної.

– А що ви робили неправильно?

– То давайте розходитись.

Сказав іще поставити сторожа на ніч. Бо народ є народ. Ще знайдеться стерво: по темному щось зняти із трактора. Без горілки у воду полізе! І хоч вона, ота деталь, йому хіба що до задниці, все одно не поверне. Заховає – з міліцією не знайдеш!

– Щоб сторож всю ніч не одходив!

Ну, здається, все. Заїхав Твердохліб ще в контору, потовкся там годин із чотири, а тоді вже й додому пораніше. Минулої ночі майже не спав, та й позаминулої, то аж у голові макітрилось.

Але заснути одразу не вдалося: ота ниточка чорна все ще з клубочка одмотувалась. Тільки ступив на поріг – Маруся поспішила чоловіка порадувати:

– Оце що хочеш із Кімом роби! Бо в мене й сили більше немає!

– А що там таке?

– Із школи вигнали. Казала учителька, щоб без батьків і не приходив.

– За віщо?

– Це вже у нього спитай! – Маруся сердито.

– Ану розкажуй! – підійшов Твердохліб грізно до сина. – Розкажуй, що там накоїв!..

Кім сидів над підручником: удавав, що учить уроки. Схилювся й не писне.

– Чого мовчиш? Язик проковтнув? – Та лясь по потилиці сина.

Мовчить все одно. Твердохліб потягнувся був за паском, та директор завадив: постукав саме у двері.

– Доброго вечора!

Стоїть на порозі, мов до хати ступити не сміє.

– Проходьте та сідайте! – Маруся до нього.

– Дякую, я на хвилинку, – однак одразу ж і сів. Опустився на стілець і Твердохліб.

– Як у вас там діла? Вистачить палива? – а думав про сина.

– Дякую, Володимире Васильовичу, вистачить!

– Ну, аби тепло було. Наука любить тепло...

Згадали ще трактор, поговорили про погоду: що скоро зима, цікаво, якою вона буде, – із снігом чи малосніжна. «Мабуть, що з снігом, – усі прикмети за це». – «І наука це ж каже – метеозведення», – «Ну, ті як накажуть – вуха розвішуй!.. Минулого року що обіцяли? Літо сухе? А сіно геть усе погнило...»

Закінчили про погоду, а про що далі говорити, вже й не знають.

– Що там мій накоїв? – не витримав нарешті Твердохліб. І до сина: – Вийди в ту хату!

Провів сина важким поглядом.

– Так що там з моїм?

– Я, власне, за цим і зайшов, Володимире Васильовичу... Кім Тетяну Олексіївну куркульською вовчицею обізвав...

– Вовчицею? – вражено Твердохліб.

– Він-то прямо їй у вічі цього не сказав, – вже наче аж заступався за Кіма Колядко. – Дітям сказав... А діти є діти: одразу до вчительки... Світлична, ви самі розумієте, й образилась... Після уроків усю перерву в мене проплакала... То ви, Володимире

Васильовичу, поговорить із ним, що так негарно... А я Тетяну Олексіївну уже вмовив – хай іде хлопець завтра до школи... Діти є діти...

Твердохліб Колядка аж до воріт провів. Руку на прощання тиснув, обіцяв одразу ж поговорити з сином:

– Сім шкур із лобуряки спущу!

– Бити не треба, Володимире Васильовичу! – вже оступався за Кіма директор. – Діти ж. Колись самі такими були...

– Колись батьків боялися та слухались, а теперішні діти і вухом не ведуть!

– Час такий, Володимире Васильовичу...

Пішов Колядко. А Твердохліб вертався до хати – все у ньому аж кипіло. До чого додумався, песиголовець – куркульською вовчицею учительку обізвати!..

І враз аж у груди штовхнуло: пригадав, звідки син узяв оті два слова! Ускочив у хату, не до сина – до комоду метнувся, де всі документи лежали. Ось тут вона має бути... Ось тут... В оцій ось книжечці записній, складена учетверо... Перелистав, потрусив навіть – нічого не випало.

Грюкнув щосили шухлядою, ускочив до другої кімнати:

– Ану признавайсь: рився в шухляді?!

І, вже не стримуючись, – лясь! лясь! Кіма по щоках. У того так сльози і бризнули. Вискочив із-за столу, за щоки вхопився, на батька з ненавистю дивиться.

– Самі написали, та ще й б'єтєся!

А-а, сам!..

Не знав, що і зробив би, аби син не догадався із хати втекти. Ухопив підручник, шарпонував і одразу ж опустили руки: пожовклим, аж поруділим од часу метеликом випурхнула звідти газетна замітка. Погойдалася в повітрі, лягла на підлогу.

Колись він її вирізав дбайливо з газети, пильнуючи, щоб не пошкодити жодного слова, а особливо підпису, набраного товстими, жирними літерами. Тішив себе думкою, що не тільки в рідному селі –

по всьому району віднині знатимуть: живе у Тарасівці комсомолец Володимир Твердохліб, непримиренний поборник світової революції та радянської влади. Всіх ворогів класових, а особливо ж куркулів та їхніх полигачів, бере під нещадний класовий ніготь і чавить безжально, аж бризки летять! Попалася Тетяна Світлична, дочка попа, жінка куркуля Івасюти – давай під ніготь і Світличну! Ось так її, так, куркульську вовчицю! Щоб не калічила бідняцьких дітей своїм попівсько-куркульським дурманом!

У той час вважав, що виступив правильно, з класово вірних позицій. Тож і зберіг цього дописа. Нині ж перечитує і відчуває себе ніяково. Не за ті далекі часи, не за того Володьку, що марив світовою... Годі інакше й не можна було, тоді йшли стіна на стіну: або ми вас, або ви нас... Тоді було не до сентиментів... Але зараз... Зараз уже не сказав би так категорично, що раз Світлична з попівського роду, то й геть її з школи...

Не раз і не два, коли Кім став ходити до школи, розпитував сина, чого там навчає дітей їхня учителька.

«А що вона каже про Бога?» – «Бога немає!» – відповідав категорично син. «Та-а-ак... А земля яка?» – «Кругла!»

Спускав сина з колін, штовхав у потилицю: ну, паняй, побігай по круглій земельці!

Одного разу здалось Твердохлібові, що він таки застукав учительку на гарячому.

Було це рік тому, коли син ходив уже до третього класу.

Морочився над якоюсь задачкою, що її Світлична задала дітям додому. Врешті звернувся до тата за поміччю.

– Давай її сюди!.. Ми її враз!.. Значиться так: «В одному колгоспі видали на трудовень по шість кілограмів пшениці», – почав читати уголос. Почав і одразу ж затнувся... «Постій-постій, як це по шість кілограмів?.. А державі?.. А на посівну?.. А на фураж?»

Одразу ж заворушилася підозра: для чого б це учительці задавати дітям отакі задачки?

Став читати далі. Вже мовчки, про себе:

«Жита ж видали на чотири кілограми більше, ніж пшениці, а картоплі удвоє більше, ніж жита. Питається, скільки було видано на трудодень жита й картоплі?»

Та-ак... Зрозуміло, до чого веде отаке запитання! Бач, де котик виткнувся! Рішайте, дітки, оцю на перший погляд невинну задачку та й задумуйтесь: а чому вашому татові видали хліба усього по вісімсот грамів на трудодень, коли в отому он колгоспові аж он по скільки дають?.. Ясно, до чого йдеться?..

Узяв зошит, сказав здивованому синові зачекати. Пішов не до Світличної – одразу до Колядка: ось подивись, директоре, що твої учителі витівають! То мені самому дзвонити до району, чи ти це зробиш?..

Повертався додому вкінець розгублений. Колядко спершу перелякався: аж руки трусилися, коли читав оту задачку у зошиті. А потім кинувся до етажерки. Дістав задачник, став гарячково гортати сторінки. Знайшов й одразу ж полегшено зітхнув:

– Ось, Володимире Васильовичу!.. Те ж саме і в підручникові!..

Читав Твердохліб і очам своїм не вірив: та ж сама задачка, цифра у цифру!..

– Та-ак, – одклав задачник понуро. – То що вони там: державі жодного грама не здали, а на посів і зернини не лишили? Та за таку задачку голова колгоспу аж загуде до тюряги!..

– Що поробиш, Володимире Васильовичу, – зітхав Колядко. – Не ми їх складали...

– Я б отих складачів хоч на тиждень у колгосп, – сердився Твердохліб. – На жнива або прополку!.. Сидять по кабінетах, хлібом розкидаються! Сюди пуд, туди пуд – а ви хоч бачили, як він родить?! Інтелігенція!..

Синові ж сказав, зошит на стіл жбурнувши:

– Передай своїй учительці, що я заборонив тобі такі задачі рішати...

Отже, й тут Світлична виявилась невинна... Хоча хто його знає... Могла ж навмисне оту задачку підібрати?..

Однак із дописом цим вийшло нехороше... Погано вийшло!..

– Де він? – запитав про сина.

– У дворі десь сховався, – дружина засмучено. – І що з нього буде?

– Бандюгою буде!.. Скільки казав: не балуй хлопця! – гримав уже на дружину. – От і догралася!.. Витурять із школи – у свинопаси оддам... Давай уже спати, божа заступнице...

Полягали спати. Твердохліб, натомлений, засмиканий, одразу ж і заснув, а Маруся ще не раз уставала з постелі, виходила з хати: кликати сина. Однак Кім, хоч би і як мати гукала, все одно не почув би: давно уже сидів у Ганжі.

Просився:

– Я у вас заночую... Можна?.. Ось тут, на лавці...

– Ночувати можна, місця не перележиш, – погоджувався наче Ганжа. – А що твій батько скаже?

– Я додому все одно не вернусь!

Дивиться на хлопця Ганжа, на чуб наїжачений – ну, викапаний татусь, як одкинути років п'ятнадцять! Чи, може, й більше. Татусь світовою революцією марив, а у цього що в голові?..

– Чим же це тобі так дома не вгодили?.. Батька побив, чи мати віника понюхати дала?

Слово по слову – дізнався про все.

– Я вчительку тільки так не обзивав! – гаряче Кім. – Я тільки Миколі показав, а він і доніс!..

– А навіщо було показувати?.. Краще уже прямо сказати, ніж отак – спідтишка! Знав же, що учительці буде неприємно, якщо довідається?

– Я ж тільки Миколі...– бурмосився Кім.

– Хоча б і Миколі.

– То ж не я – тато писали.

– В батька твого було тоді розуму стільки, як оце зараз у тебе! – не втримався Ганжа. Поліз до кисета. І аж коли докурив, спокійно звернувся до Кіма: – Що ж тепер нам з тобою робити?

– Не знаю.

– А я, думаєш, знаю?.. Тільки я на твоєму місці до вчительки обов'язково сховався би. Розказав би їй, як було насправді. А то кому вона тепер вірить – Миколі?

– Я Миколі морду наб'ю!

– То теж діло хороше... Але спершу треба сходити до вчительки.

– Не піду!

– Що ж, не підеш, тоді й мені з тобою ні про що говорити. Я, брате, боягузів ще змалку терпіти не міг!

– Я не боягуз!

– Як не боягуз!.. Боягуз: нашкодив – та й у кущі... А вчительці тим часом легко думати, що ти її отак обізвав?

– Я Тетяну Олексіївну не обзивав! – вже мало не плаче Кім. – Тільки Миколі показав...

– От ти їй про це і розкажеш...

Торгувалися, торгувалися, врешті таки дійшли згоди: підуть до вчительки вдвох. Кім, щоправда, спробував хоч сьогодні ухилитися од неприємної для нього зустрічі: пізно ж уже, вчителька, мабуть, і спить. Та Ганжа відповів, що вони подивляться. Як буде у вікні світитись, то зайдуть, а ні – відкладуть на завтра.

У вікні ще світилося.

– От, Олексіївно, прийшли із повинною, – мовив з порогу Ганжа.

Світлична спершу не помітила Кіма – ховався за спину Ганжі. Та ось Ганжа одступився – і Кім виліз на світло:

– Я не казав... Я тільки Миколі...

– От, от: захудукав, як одуд... Можна присісти?

Сів до столу, навпроти учительки.

– А ти, хлопче, постій!.. Раз завинив, то постій!

– Чого ж, хай сідає, – Світлична натомлено. Не те що розмовляти – бачити нікого не хотілося! Та не виганяти ж з хати. – Сідай!

– Я не казав...

На вчительку не сміє й глянути. Вуха аж горять. Мовби їх добре насмикали. А може, й смикали вдома?.. Дивиться на хлопця Тетяна,

і немає в ній уже тієї образи, що досі кипіла. Ні на Кіма, ні навіть на батька, який колись написав отого скаженого дописа... Міг би, здається, прийти разом із сином, коли вже так трапилось, міг... Та куди ж: хіба піде голова кланятись якійсь там учительці! Замість нього Колядко прибіг... «Тетяно Олексіївно... Тетяно Олексіївно...» – хоч до рани тули. А тепер і Ганжа. Теж, мабуть, посланцем од Твердохліба.

Що їм ще треба од неї?.. Сказала ж Колядці, що не виганятиме Кіма з класу!

– От прибіг серед ночі: вдома не житиму, – наче прочитав думки Світличної Ганжа. – Бачили героя?.. Закурити у вас можна?

– Курить, – Світлична байдуже.

– Хлопець уже спить? – кивнув Ганжа на широке, двоспальне, а то, може, й триспальне ліжко під стінкою. Ліжко – не ліжко, а щось середнє між ліжком і полом: на козли покладені дошки, а на дошках уже постіль. – Ото поки сплять, доти й нема з ними клопоту, – так, наче сам мав сім'ю і виростив не одного сина. – А роки біжать. Незчуєтесь, як і цей стане дорослим... Старший хоч пише?

– Пише Андрійко, – відповіла Світлична, і обличчя її одразу ж пом'якшало. – Взяли до полкової школи...

– А чому б і не взяти... Середню ж освіту хлопець набув...

– Так це ж на рік довше!.. Три роки замість двох...

– Не журіться, Олексіївно: промайнуть оці три роки, і незчуєтесь. Та що три роки!.. Чи давно ви у Тарасівку вперше попали? А вже син он у армії! Отак і все наше життя: пробіжить, не встигнеш і оглянутись... Іноді як пригадаєш, як надумаєшся, то аж не віриться, що все те із тобою було. Мов колись снилося чи так хто розказував... А людей скільки пройшло – не лишилося й тіні... Химерна-таки штука – життя! – аж головою похитав Ганжа. Дивився прямо на лампу, і в його темних очах ледь відбивалося світло. І вже не вперше подумала Світлична, що Ганжа дуже постарів за останні роки.

«А я? – подумала одразу про себе. – Теж, мабуть, не краща...» І коли провела несподіваних гостей («Так ви ж уже не сердіться на

нього, Олексіївно, з ким не буває!», коли замкнула двері та повернулася до кімнати, то взяла в руку лампу і підійшла до дзеркала, – в кутку, біля умивальника. Дзеркало давно уже поснувалося павутинням тріщинок і, як Тетяна не протирала його, лишалося тьмяне, аж каламутне. Може, тому й здалася Тетяна сама собі особливо старою. Вона аж гніт викрутила, щоб дужче світило, піднесла лампу аж до обличчя – дзеркало по-совиному зблимнуло, відбило байдуже і зморшки, і посивіле волосся.

«Скільки ж це мені років?.. Сорок?.. Боже, вже сорок!.. А скільки б тобі хотілося? – всміхнулася сумно до себе. – І що б ти хотіла?»

Не знала й сама. Знала тільки одне: коли б оце хтось сказав їй, що поверне прожиті роки назад, щоб знов усе почати спочатку, вона не погодилася б. Що б там не було, як не доводилось іноді важко, і незатишно, й голодно, й холодно... що б не чекало її попереду... вона нізащо не хотіла б повернутися до свого лихого заміжжя... до хутора... до Оксена...

Нізащо!

Тим більше не погодилася б, що життя починає поглядати прихильним оком і на неї. Може, не так уже й прихильно, але без отієї потайної підозри та настороженості, що доводили до відчаю.

Не раз і не два просиналася колись серед ночі од власного стогону: снилося, що її виганяють з роботи. Як дочку попа, жінку куркуля. Що оті суворі інспекції, які наїжджали з району, врешті вирішили закрити перед нею шкільні двері.

Що вона робитиме? Куди подасться з дітьми?

І така безвихідь іноді огортала Тетяну такий чорний відчай, що вона не могла влезати в ліжкові: зводилася, йшла надвір і там уже давала волю сльозам. Заходила тільки подалі, аж за крайні хати, у поле, щоб ніхто не почув, брела по стерні, по ріллі, вже й сама не усвідомлюючи, що вона робить, і кричала. І степ, здавалося, німів од того плачу...

Нічого не могла поробити з собою. Може, тому, що її вкінець підкосила мамина смерть.

Мама помирала довго й важко: од раку. Лежала розбухла, набрякла, без кінця скаржилась:

– Ой, доню, пече!

Коли ж трохи легшало, просила Тетяну:

– Моли, дочко, Бога, щоб прибрав мене швидше до себе...

Тетяна молилася, гаряче й щиро. Коли б навіть до цього не вірила – молилася б все одно, аби лишень врятувати, позбавити маму од мук. Тричі на тиждень провідувала маму. Збиралася поспіхом одразу ж після уроків, показувала старшому, Андрійкові, де що стоїть, просила ще Данилівну приглянути за дітьми, і йшла у Хоролівку. Коли пощастить – хтось підвезе, а частіше на двох на своїх: двадцять кілометрів туди, двадцять назад. Вже на порозі, у дверях, бив її в серце материн наболілий голос

– Ой, доню, пече!

Наче мама вже й розучилася вимовляти інші слова. Яка не була втомлена – не дозволяла собі й присісти. Треба ж і прибрати, і наготувати їсти, і попрати білизну, бо мама все скаржиться, що липне до тіла. Не встигне й одіти, а вже й липне. І попросити сусідку, щоб завтра, коли Тетяни не буде, посиділа коло мами.

Мати водила за нею жовтими очима й тихо стогнала. Вона вже не могла навіть дихнути без стогону, стогнала навіть вві сні, і той стогін переслідував Тетяну, коли вона його вже й не могла чути – по дорозі назад, у Тарасівку, навіть на уроках, у школі.

Затримувалася коло матері до третьої ночі. Трохи здрімне – і в дорогу.

– Ти вже, дочко, ідеш?

– Треба йти, мамо, – намагалася бути якомога веселішою. – Після завтрього знову прийду.

– Якби ж не так, доню, далеко!

Назад уже ніхто не підвозив. Кому б це стукнуло в голову виїжджати серед ночі! Ніде ані зблимне. І Тетяна одна – сама на весь світ. Іноді світить місяць, іноді все тоне у мороці, і Тетяна не знає, коли їй страшніше: чи коли вона нічого не бачить, чи коли

видно її. І вже не йде – біжить, і молить далекого Бога: «Ти ж не даси загинути: у мене ж сини!»

Три місяці промучилася мама. Три місяці бігала до неї Тетяна. Втолювалась, аж темніло в очах, і була рада тій втомі.

В грудні мама померла.

Ховала її Тетяна сама: старша сестра, Ліда, не приїхала – у неї захворіла дочка; Федір теж саме лежав у лікарні. Прислав телеграму, а згодом написав і листа: кликав Тетяну до себе. Житимуть разом, а роботу знайдуть, без роботи не сидітиме. Обіцяв навіть гроші вислати на дорогу, як сестра надумається.

Тетяна спершу була загорілася їхати. Так їй набридла самотність, так хотілося бути поряд з близькою людиною, якій і звіритись, з якою й порадитись, на яку й опертися в тяжку хвилину. Почала вже й листа: чекай, брате, у гості – почала, та й не закінчила.

Що їй завадило тоді дописати листа? Що стало на дорозі до брата?

Страх перед невідомим? Тут вона мала роботу, тут її знали, і якщо із нею, не доведи Господи, щось трапиться, то знайдуться люди, які її підтримають. Як підтримали отоді, коли вона пішла од Івасют. А там? Ану ж що станеться з братом – куди тоді їй діватися?..

До того ж два хлопці. То куди вона поїде?

Тетяна давно уже примирилася з думкою, що їй од життя ждати нічого. Жила заради синів. Вона нещаслива, хай хоч діти будуть щасливі. Заради них оформила розлучення з Оксеном, а потім оббивала поріг районного суду, щоб замінити прізвище старшому. Могла б – відмовилася б і од власного прізвища. Щоб жодна пляма не лежала на дітях, не попсувала їм майбутнього. Скільки вона пережила, коли Андрійко надумався поступати до комсомолу! Скільки перетрусилася: ану ж не приймуть, тоді можуть виключити і з середньої школи. Не раз питалася в сина: може, не треба? Може, краще почекати, поки закінчиш школу та вступиш до інституту?

– Треба! – відповідав коротко син. І затята, Івасютівська зморщечка розсікала гладеньке поки що чоло.

Йому теж, певно, було нелегко. Якось Тетяна спитала, чому не запросить у Тарасівку друзів. Адже є в нього товариші?

– Є.

– Так привези їх в суботу! А в неділю поїдете разом у Хоролівку.

Їй дуже хотілося познайомитися із Андрійковими друзями. Приготувала б, що змогла б найсмачнішого. До того ж син якось проговорився, що товариш запрошував його у гості до себе, але він відмовився. «Відмовився? Чому?» – «Він же не буває у нас. Так чого я до нього піду!»

– Запросиш, Андрійку? – допитувалась у сина.

– Ні.

– Чому?

Син довго не хотів відповідати. Врешті не витримав, вигукнув:

– А як узнають, що мій батько – куркуль?!

Скрививсь, мов од болю. Тетяна ж довго ходила сама не своя. Відчувала вину перед сином, краялась серцем, що Андрійко, поки й житиме, буде з-за неї нещасний.

«Знав би ти, сину, як мене видавали заміж!..»

Може, ота розмова з матір'ю і спонукала Андрійка подати заяву до комсомолу. А може, ота дівчина, фото якої Тетяна випадково знайшла у підручникові? «Андрійкові од Наді», – прочитала на звороті Тетяна. Було у ній щось по-хлоп'ячому зухвале, незалежне й горде – чи то в поставі голови, чи в короткій модній зачісці, чи в обрисі рішучого рога. Таня вивчала те фото довго й уважно, схвильована, засмучена і водночас горда за сина: дівчина була дуже красива. І помітила навіть приколотий до блузки комсомольський значок...

То, може, ота дівчина спричинилася до того, що Андрійко вирішив вступити до комсомолу?

Переборола спокусу розпитати у сина – узнати більше про неї. Поклала назад фото, закрила книжку.

Андрійка таки прийняли. Ввірвався в суботу до хати, веселий, щасливий, збуджений, закричав ще з порога:

– Ось, ма!.. Ось!..

Вечеряв потім – поклав перед собою квиток. Їв і не зводив із нього очей.

Вона теж у той вечір була по-справжньому щасливою.

Підклала синові на тарілку, все пригощала, аж поки він, наївшись ось поки, одвалився од столу.

– Дякую, ма!.. Правда ж, красивий?..

– Так, – кивнула Тетяна: як і для сина, книжечка ця для неї важила набагато більше, аніж просто комсомольський квиток. Це був пропуск у майбутнє, індульгенція од куркульської спадщини. Син, мабуть, теж подумав про те саме, бо раптом спитав:

– Ма, яким був мій тато?

Тетяна аж здригнулася: до цього Андрійко ніколи не згадував батька. Між нею і сином існувала мовчазна угода, підсвідомо укладена кожним окремо, – не ворушити минуле. По змозі забути про нього. Тоді, може, й люди забудуть. І от сьогодні Андрійко наважився запитати про батька.

– А ти його не пам'ятаєш?

– Ні, – наморщив син лоба. – Двір пам'ятаю... гнідого коня... садок пам'ятаю... пасіку... а тата – ні...

– Твій батько був хорошою людиною.

– Але ж він був куркулем! Експлуататором!

– Він був хазяїном, – все, що знайшлася відповісти синові Тетяна. І щоб син не подумав нічого лихого про батька (нащо йому це!), додала: – Він нас дуже любив.

– А де він зараз?

– Цього я не знаю... Його як виселили, то я більше нічого про нього не чула. Може, десь уже й помер... Ти дуже на нього схожий, Андрійку!

Андрійко замислився. Дивився уже не на квиток – на чорне вікно. Прокашлявся, мрійливо сказав:

– А добре було б, якби тато наш був бідняком!

– Що ж, сину, так уже склалося... Тільки ти ні в чому не винен: діти не вибирають батьків...

Іще подумала, що Івасеві буде легше, ніж Андрійкові. Спить безтурботно в ліжкові: набігався, наганявся – ледь до постелі ноги доволік. Цьому не треба буде боятися, що його не приймуть до комсомолу.

– Давай уже спати, Андрійку. – Дозволила собі провести долонею по м'якій синовій чуприні (давно уже наїжачувався, коли його пестили: «Що я – маленький!»), щасливо зітхнула: – Тепер ти вже вступиш до інституту...

Бачила уже себе поруч із сином-студентом. Він у авіаційній формі (Андрійко збирався до авіаційного), всі на нього тільки й дивляться, а вона, горда, іде поруч з ним.

...Тетяна дочекається того дня, щоб там не сталося! А поки що треба лаштувати Андрійкові посилку. В армію. Та й вислати трохи грошень, щоб міг купити хоч яблуко, як одпустять в неділю з казарми.

В посилку, окрім ласощів, окрім масла і сала, збиралася покласти вовняні шкарпетки, рукавички і шарф. Бігала спеціально до хлопця, який повернувся щойно із служби, розпитувала, що послати.

– Шліть харчів, – пораїв учорашній боєць. – Воно там хоч і годують, як на заріз, але в перший рік весь час голодний ходиш. Як намотають, як виганяють, то їдять – замало тарілок не ковтають!

– А з теплого що? – занепокоєно Тетяна.

– З теплого, окрім шкарпеток, нічого не дозволяють домашнього. Як побачать, то й викинуть. Привчають на морозі голим ходити...

Тетяна вирішила, однак, послати ще й рукавички та шарф: Андрійко ж, як що, так і хворіє на горло. Все це мала купити на базарі в Хоролівці, а ще дещо треба було справити й собі та меншому синові, то й вирішила заколоти Мартина.

Як не жалко, а треба.

Це вже, щоб не помилитися, восьмий Мартин. Всякими правдами й неправдами діставала Тетяна чергове поросся й приносила в кулькові

з газети. Порося одразу ж хрестили Мартином, бо перший Мартин був дуже вдалим кабанчиком, – тож і не переводилася в Тетяни в хліві династія невибагливих, жадібних до всілякого пійла, наїдних Мартинів. Весною, улітку – на лободі, на траві, восени – вже на гарбузах та картоплі, а під Новий рік поласує і кукурудзою та ячменем – от і не сиділа без м'яса Тетяна з синами: є що вкинути в борщ, є на чому й засмажити.

Завела Тетяна й город: не купувати ж капусту-картоплю! Цілісіньку весну і літо копала, садила, полола, ганяла й синів, хоч ті часто й кавчали: і на річку збігати хочеться, і поганяти із хлопцями – але зима прийде, то хто проситиме їсти? Тож бери мовчки сапку і ось тобі урок: підгорни дванадцять рядочків картоплі. Вправишся швидше – буде час і побігати.

– Ого – рядочки! – ремствував син, беручи, однак, сапку, – їм кінця-краю немає!

– Нічого, як помахаш добре сапкою, то й побачиш кінець.

А що син тюкав сапкою, мов себе по нозі, Тетяна починала сердитись:

– Ти будеш сьогодні полоти? Чи за лозиною скучив?

Івась добре вивчив мамин характер: знав, до яких пір можна її дратувати. Нахилився, по-справжньому заходжувався коло картоплі. Лише бубонів:

– Я б її довіку не їв!

– Подивись краще на брата, – раяла йому Тетяна. – Він скоро кінчить, а ти до вечора провозишся.

Сапка в синових руках починала мотатися швидше.

А ще зринули в пам'яті картини осінньої пори, коли все дозрівало. Тоді синів і підганяти не треба: збирати городину – для обох справжнє свято. Чи котити гарбуза – отакенного! – чи вигорнути одразу з-під куща піввідра картоплі, та картопля ж, як перемита, одна в одну! – чи ламати кукурудзу, щоб тільки бадилля тріщало – сини один з-поперед одного. Тетяні на них аж дивитися любо. Думала втішено, що хоч синами її не обійшла доля: Андрійко в

усьому вже допомагав матері, та й на Івася нема за що ремствувати. Що неслухняний трохи, упертий, так вони, хлопці, такі всі. Підросте – порозумнішає.

Охоплена господарською гарячкою, надумалась якось Тетяна купити корову. Влітку ж на паші, на зиму сіна якось дістане, то й буде своє молоко, масло і сир. А там приведе корова бичка чи теличку, трохи підгодувати – та й у Хоролівку. Дармові гроші в кишені!

Тетяна, може, і не наважилася б: це ж корова, не поросся, так загітувала Ганна Кононенчиха:

– Купуйте й не думайте! За корівкою ж, як за рідною матір'ю: що б не сталося, а голодні не будете. Я із вами й на ярмарок поїду. Мене, хай би який мудрий не був – не обдурить!

Ганна якою була, такою й лишилася: розбитна та бідова. Виростила трьох синів – трьох близнят, після армії всіх і поженила – сама підбирала їм наречених. «Бо вони ж у мене всі у тата вдалися: як не піднесеш до рота – весь день голодні ходитимуть!» А коли сини надумалися й відділятися, далеко й не одпустила: будуйтеся поряд. І живуть усі сини за три кроки од Ганни, вуса уже позаводили, а як що, так і до матері.

І дочкою, Наталкою, не нахвалиться. Вся у матір: все в її руках так і горить. Чи удома, чи у колгоспі – кругом командир! Оце недавно Мефодій віз гній на її поле, а скинув на своєму городі. Ну, скинув, то й скинув, інший не став би й заводитись – ворога зайвого наживати. І Наталка ж, бісова дівка, що зробила? Узяла дві підводи, посадила дівчат – та й у двір до Мефодія. Вигребла не тільки отой, що з колгоспу вкрав, а й з-під корови. Кинувся був Мефодій із кулаками, так Наталка його навильником як оперезала – ходить тепер закарлюкою...

– Отака бісова дівка! Цій не плюнеш у кашу! – І одразу ж, без всякого переходу: – Так ви, Олексіївно, купуйте й не думайте. Як зберетесь із грошенятами, так удвох і змотаємось. Таку лялю приведемо – усе село завидки їстимуть!

Тетяну вже і вмовляти не треба: день і ніч корова перед очима стоїть. Уявляла, як стрічатиме щовечора з паші, як бігтиме нетерпляче корова до сараю, де на неї вже чекатиме заздалегідь наготовлене пійло, як пахнутиме од неї молоком і та тим чимсь милим, спокійним, домашнім, що аж за серце братиме! Стрічатиме її Тетяна з чистою дійницею, з теплою водою: обмивати дійки, і корова повертатиме до неї лагідну голову, дихатиме вдячно в обличчя.

Тож Тетяна хоч сьогодні готова в Хоролівку, зупинка лише за грішми. Почала усвідомлювати, що скільки не пнутиметься, як не буде економити, а потрібної суми не збере, поки й житиме. Це ж легко сказати: сімсот-вісімсот карбованців, якщо хочеш купити не козу, а корову!

І покрутилась, покрутилась Тетяна, та й загітувала іще двох учительок приставати до гурту. Учительки з того ж обділеного племені, що й Тетяна: обидві без чоловіків. Багато тоді їх було: діти є, а чоловіка немає. Той помер, той не повернувся з громадянської, а той сам подівся невідомо й де, тож і доводиться жінці крутитися за обох. Ці теж із дітьми: в однієї дочка, трохи старша од Івася, а в другої – хлопчик і дівчинка, ще і в школу не ходять, – молока тільки дай. То оту, що з двома дітьми, і вмовляти не довелося, а з другою попоморочилась. У місті виросла, на селі півроку всього, то їй що корова, що жирафа – однаково. Найбільше боялась, що корова буде з рогами і, не доведи Господи, на оті роги її дитину піддіне.

– Вам не треба буде до корови й підходити, Зінаїдо Микитівно! – вмовляла Тетяна. – Я сама коло неї поратимусь. А вам готове молоко приноситиму.

Погодилась врешті. Найбільше вплинуло те, що свіже молоко для її Лароньки буде краще од будь-яких ліків.

– Побачите, як ваша дитина поправиться! – обіцяла весело Тетяна. – І не впізнаєте!

Обидві учительки пообіцяли дати по двісті п'ятдесят карбованців. Решту – Тетяна.

Покладала основні надії на чергового Мартина. Дістала чувал ячної дерті та з центнер кукурудзи власної, запарювала такі відрища, що ледь піднімала. Мартин, спасибі йому, все поїдав, пухнув прямо на очах. І коли настала пора колоти – ледь виволокли із саж. Тетяна забилася аж у хату, щоб не чуги Мартинового передсмертного вереску – на руках же рік тому принесла! – а німий ще раз допитувався на мигах: смалити паяльною лампою чи здирати шкуру? Здирати! Ходила ж комісія з сільради, брала на облік свиней, щоб хто не здумав ухилитися од здачі шкури державі, то нащо їй зайва неприємність?

А згодом розкаювалась: повезла в Хоролівку сало, та майже все й назад привезла. М'ясо одразу ж розпродала, а в сало потикають-потикають пальцем: «Якби ж із шкуркою!» – та й мимо проходять. Дивиться Тетяна, а сусід, що праворуч, продає сало з шкуркою, і ліворуч – так само, і навпроти... Та не бояться ж нічого! Один поперед одного заманюють покупців:

– Дамочко, беріть у мене! Соломкою смалене – не паяльною лампою!.. Ось понюхайте, дамочко!..

Нюхають, кажуть зважити кілограм, а то й більше. Тетяні ж хоч плач. Та гризи собі лікті, що не послухалась німого.

А повернулася додому, склала сало у діжку – хоч самі будуть їсти. І порахувала гроші, що вторгувала за м'ясо: мало. І половини не вистача до тієї суми, що її мала докласти Тетяна.

Що ж його робити? Позичити у когось із колег? Навряд чи удасться. Живуть же од зарплати до зарплати, а лишиться зайва десятка – сто дірок одразу на неї! Хіба що в Колядків? Ні, таку суму не позичать нізащо!..

Виручила, сама того не відаючи, Зінаїда Микитівна: сказала, що роздумала.

Так і лишилася без корови Тетяна.

Дивлячись на зажурену матір, сини бралися її утішати. Андрійко, який на молоці й виріс, казав, що йому того молока хай хоч і довіку не буде. Аби було сало, оте, що мама не спродала.

– Правда ж Івасю?

– Правда, – підтримував менший брат старшого і вже од себе додавав, що він молока терпіти не може: пив лише тому, що мама наказувала.

– Утішники ви мої! – розсміялася крізь сльози Тетяна. І, щоб хоч чимось віддячити синам, дістала картоплі, нарізала повну сковороду сала. За підсмаженою картоплею Андрійко сказав, що хай мама не журиться: він надумався розводити кролів. Вже домовився з Володькою, той пообіцяв дати на весну кроля і крольчиху, як розплодяться – щодня буде м'ясо. А шкурки здаватимуть.

– А чим же ви їх годуватимете? – всміхалася Тетяна.

– А травою! Рватимеш, Івасю?

– Умгу...

Сини у той вечір були дружні як ніколи.

Андрійко і справді приніс весною двох кролів: у того слово не розходилося з ділом. Змайстрував клітку, ганяв щодня брата, щоб помагав рвати бадилля. Не раз і не два заставала Тетяна обох червоних, мов щойно вилізли з печі. У Івасю ще й сльози на очах тремтіли.

– Знову билися?.. Викину ваших кролів, щоб і духу їх не було!

Та викидати не довелося: подушив сусідський собака.

Кілька днів сини ходили як у воду опущені. Хотіли навіть подавати у суд на сусіда, та Тетяна пригрозила, що хай лише спробують; не вистачало їй ще сварки з сусідами. То Андрійко взяв сокиру і порубав клітку: якщо так, то й заводити більше не буде!

– То у вас хазяїн росте, – казали про Андрійка жінки. – Хазяїном буде.

Тетяна й сама бачила, що хазяїном: Івасютина кров. І дров матері нарубає – не треба й загадувати, і по воду залюбки сходить, та не до ближнього колодязя, а обов'язково до отого, що аж біля школи – там вода набагато смачніша. Збирається, бувало, Тетяна в Хоролівку (мама тоді ще жила), наказує старшому:

– Ти ж, Андрійку, приглянь за Мартином, щоб не був голодний... А для вас он борщ у печі... Та поглядай за Івасем, щоб він у шкоду не вліз.

Андрійко тільки головою кивне: хай мама їде спокійно, він якось уже вправиться. Повернеться Тетяна: і кабан нагодований, і тарілки всі перемиті, ще й каша зварена.

Або стануть полоти (Івась тоді зовсім ще малим був), займе Тетяна чотири рядки, і син не менше візьме. Сапає: ревниво погляда на матір – у кого краще. Пополе Тетяна годину-другу, та й жалко стане сина:

– Ти б, Андрійку, збігав до річки та скупався б... Я вже сама закінчу.

Не піде, поки не вправиться.

Одне не подобалося Тетяні у синові: ріс потайним. Де що не станеться – матері не скаже нізачо. Івась як що, так одразу й до матері, в Андрійка ж іще у маленького допитатися нічого не можна було. Принесе синячище під оком: з ким побився? за віщо? – мовчить, тільки око запухле світиться. Хіба що від людей довідається, з ким воював її син...

Як то йому тепер у армії? Пише, що добре, всім задоволений. Якби ж то так!.. Пошвидше б минали оці три роки, щоб син вступив до інституту. Тоді Тетяна зовсім була б щаслива. Хоча й зараз на долю не скаржиться. Чого іще їй: сини хороші, у школі її вважають не гіршою од інших. Навіть співдоповідь доручили прочитати на районній конференції вчителів. Про позашкільне виховання дітей.

Тетяна довго пам'ятатиме ту співдоповідь. Умовляла Колядка, щоб доручив комусь іншому – так було страшно. Колядко відповів, що не може: уже повідомив її прізвище у район.

– Та ви не хвилюйтесь – все буде гаразд!

Легко було йому говорити! Сиділа день і ніч над доповіддю, під кінець аж очі стали боліти. Замучилась вкрай, поки списала учнівський зошит – не більше, ніж на двадцять хвилин – попередив Колядко. Просила Колядка, щоб той хоч домовився, аби її не

поставили першою. Сиділа потім у залі, стискаючи зошит у спітнілій долоні, шепотіла перші дві фрази своєї співдоповіді, наче молитву: боялася, що в останню хвилину забуде.

Опам'яталася вже тоді, як сіла на місце. Сиділа й очі не сміла звести: здавалось Тетяні, що всі сміються з неї.

Не сміялися. Навіть похвалили, і в районній газеті було згадано: «З цікавою співдоповіддю про позакласне виховання дітей виступила учителька Тарасівської ПСШ Світлична Т. О. Тетяна тих газет аж десяток купила. Так усі десять у комоді й лежать....»

Як тоді радів за неї Андрійко!..

І знову думки про сина. Про те, що на днях пошле йому посилку. Заколе чергового Мартина та й поїде в Хоролівку...

Якось після уроків Колядко оголосив учителям, що в неділю відбудеться культпохід. Всі учні, починаючи з четвертого класу, й учителі разом із ними, вирушать за тринадцять кілометрів у велике село Прилуки, де минулого року збудували міжколгоспний Будинок культури, на перегляд кінофільму «Ми із Кронштадта». Тетяна хотіла одпроситися в Колядка, але тут, як навмисне, загадали з сільради, щоб у неділю всі агітатори провели політбесіди про міжнародне становище. Приїдуть з району перевіряти, як поставлено масово-політичну роботу. Нешерет як узнав, одразу ж ударив на сполох. Бо кому-кому, а йому нагорить у першу чергу. Він же не тільки голова сільради, а й секретар партійного осередку: обирають його ось уже четвертий рік підряд за рекомендацією Твердохліба. До цього секретарював Колядко, але чимось не вгодив Твердохлібові, той на звітно-виборних зборах Колядкові й дав: не забезпечує дійове керівництво сільським господарством. А чому не забезпечує? Бо од сільського виробництва одірваний – закопався у школі. І назвав Нешерета...

Так і секретарює Нешерет – четвертий рік підряд.

Нешерет спершу розпорядився навіть культпохід одкласти: які можуть бути походи в кіно, коли комісія от-от на голову звалиться! Але Колядко переконав, що культпохід – це теж політмасовий захід.

– Добре, ведіть. Тільки щоб мені, натурально, учителі по своїх десятихатках були!

Отож Тетяні замість Хоролівки світила політбесіда. Та ще треба воювати з Івасем, який здійняв рев на всю хату: збирався ж із мамою в культпохід, а тут на тобі – лишайся удома! Як Тетяна його не переконувала, що йдуть лише старші класи, не помагало ніщо:

– А Оляка ж іде!

Оляка – дочка Колядків, одноліток Івася.

– Іде, бо й батьки її йдуть! – вже сердито Тетяна. – І замовчи мені, бо я не знаю, що з тобою й зроблю!

Замовкнув. Забився в куток, схлипує так, наче хто йому печінку виймає.

– Ти довго там хлипатимеш?

– Довго.

Не витримала – розсміялась Тетяна:

– Ладно, не плач: попрошу Олексія Григоровича, може, він тебе й візьме.

Сина мов вітром видуло із закутка. Не одходить тепер од матері, допитується, коли вона ніде до Колядка.

– Піду – не забуду... А тепер біжи надвір, бо мені ось бесіду готувати треба...

Підібрала газети на задану тему, читає, випикує. Ось стаття «Правды» від 23 серпня цього, 1940 року, присвячена роковинам радянсько-німецького пакту: «... пакт був підписаний в момент, коли над Європою нависли грозіві хмари імперіалістичної війни, що задовго і спроквола підготовлялась в дипломатичних канцеляріях Лондона і Парижа. Звістка про радянсько-німецький пакт прозвучала як останнє застереження організаторам і натхненникам імперіалістичної війни...»

«Агресивна роль англо-французької плутократії», – нотує Тетяна. І як ще одне ствердження попередньої думки, випикує фразу із доповіді товариша Молотова на Четвертій сесії Верховної Ради першого скликання: «Відомо, однак, що виражене ще в кінці

минулого року прагнення Німеччини до миру було відхилене урядами Англії і Франції».

Остаточно ж викриває паліїв нової війни передова «Правды» від п'ятого липня цього року: «Документи, що викривають англо-французьких організаторів війни: про п'яту і шосту «Білі книги» німецького міністерства закордонних справ»: «Публіковані документи п'ятої і шостої «Білих книг» ще раз з усією очевидністю підтверджують і показують всьому світові справжніх організаторів війни. І тільки мудра сталінська політика радянського уряду своєчасно розгадала підлі задуми паліїв і відвернула напади, що готувались англо-французами на нашу батьківщину».

«Роль товариша Сталіна в міжнародній політиці Рад. Союзу», – продовжує нотувати Тетяна. Пригадує статтю Кагановича, опубліковану ще в січні, додає: «Великого машиніста локомотива історії».

А ось іще одна стаття – вона теж придасться Тетяні. Це вже «Известия», від 11 квітня: «Після вторгнення Англії й Франції в нейтральні води скандинавських країн і після контрзаходів з боку Німеччини Данія і Норвегія стали перед необхідністю примкнути так або інакше до Німеччини.

Насамперед слід прийти до того висновку, що дії Німеччини в даному разі були вимушеними.

Говорять, що Німеччина порушила своїми діями в Скандинавії принципи міжнародного права, що вона перетворила в клаптик паперу договір про ненапад з Данією і таке інше. Але читати тепер дешеві лементації щодо правомірності або неправомірності німецьких дій у Скандинавії, після того як Англія і Франція порушили суверенітет Скандинавських країн на шкоду інтересам Німеччини, викликавши тим самим контрзаходи Німеччини, – значить ставити себе в смішне становище. Війна має свою логіку, яка сильніша всякої іншої логіки».

Озброївшись отакими цитатами, пішла в неділю Тетяна на свою десятихатку проводити бесіду.

Збиралися в Погрібного Ярмоли – чоловіка непомітного і такого мовчазного, що Тетяна й не знала, який у нього голос. Звернешся до нього – або мовчки кивне, або всміхнеться зніяковіло. Весь вечір просидить – ані пари з вуст.

І жінка його, Явдоха, теж не дуже щедра на мову.

– Як вони й женились? – дивувався якось Іван Приходько. – Не інакше – на мигах.

Тетяна завжди приходила перша. Віталася з хазяїнами, одразу ж сідала до столу. Стіл чекав на неї вже прибраний, засланий чистою скатертиною. Скатертина вишита так, що й очей не одведеш. І квіти яскраві, і птахи, а внизу ще й пущений «бережок» із зеленої заполочі. Все це – Явдошині руки. День і піч з голкою не розстається, з нею, здається, і спить.

І поки Тетяна гортає свій зошит, до хати поступово сходяться люди. Перший, як завжди, прийшов Іван Приходько, цей свого не взіває.

– Добридень у хату! – і до Тетяни здивовано: – То ще нікого й немає?.. От же ледачий народ!

Не встиг Приходько примоститись, як і Курочка на порозі:

– Ти чого мене не гукнув?

– Та я ж думав, що ти вже тут... Так поспішав, що й тютюн удома забув... То сідай біля мене та давай спряжемося: твій тютюн – моя закрутка.

Курочка неохоче дістає кисет, тим більш неохоче, що Іван он уже наготував і клопоть паперу під цигарку: півгазети одпанахав!

– Сип, сип, тобі на тім світі одсиплеться!

Сходилися люди – з усього кутка. Жінки до столу, поближче до вчительки, чоловіки ж біля дверей мостилися. Одразу ж діставали кисети, мов тільки для того й прийшли, щоб накуритися, і невдовзі в хаті стало аж сизо од диму.

– Ви хоть би учительшу пожаліли! – докоряли їм жінки. – Смалять, смалять – у пеклі не насмалитесь!..

– А вчительша шо – не людина?.. Правда ж, Олексіївно?

Тетяна казала, що правда. «Куріть, куріть, я нічого», – хоч у голові вже починало й шуміти. Попросила лишень відчинити вікно, а то й справді задихнутися можна.

Слухали Тетяну мовчки, уважно, виховані в пошані до будь-якої людської праці. Лише коли Тетяна скінчила, тоді й загомоніли.

Перший почав Приходько. Не Іван, а Микола Васильович. Сидів під стіною на лавці, і його поголене заради неділі лице світилося закам'янілими зморшками.

– Ото стриг чорт свиню: крику багато, а шерсті мало...

– Це ви до чого? – аж стріпнувся Курочка.

– А ні до чого... – повів на нього насмішливим оком Васильович. – Просто згадав, як мій тато любили казати.

Та одчепитись од цікавого Курочки не так просто. Коли отаке сказала людина, то мала ж вона щось на увазі!

– От я коли щось, для прикладу, скажу...

– Та то ж, Мефодію, ви... До вас і Москва прислухається!

Посміялися незлостиво із Курочки. А Іван іще й по плечу його поплескав: «Ото тобі наперед наука: не заводься із Приходьками! Братові моєму хоч і далеко до мене, а все ж одного тата діти!»

Микола, мов би й не чуючи брата, дістав кисет, став непоквапом лаштувати цигарку. І так у нього акуратно та ловко виходило, що всі мимоволі на його пальці тільки й дивилися. Стромив цигарку до рота, нахилився до сусіда:

– А ке огоньку!

– А я скажу так, – устряв, мовби проснувся, до розмови Глекуха Дмитро: ходив завжди, як кабан, у щетині – по самісінькі очі. І щетина ота завжди на ньому була однакова, що учора, що позавчора, мовби виросла за один раз та й не росла уже більше. – Я так скажу: війна буде чи ні, а воювати доведеться!

– Оце як у око вліпив! – розсміявся Іван Приходько. – Звідки ти знаєш?

– Ото вже раз хмари збираються, то жди граду на голову.

– Та, може, ще й не буде, – Данилівни жалісний голос: – о Господи, тільки жить почали, а тутечки знов про війну! – Бува, які хмари повзуть, а, гляди, стороною й обійдуть.

– Ці не обійдуть... Це – обложні...

Тетяна вважала за потрібне втрутитися: знову послалась на пакт. На сталінську мудру політику, що забезпечила мирне життя нашій державі...

– Воно-то так... – наче погодився з нею Глекуха. – Згори, канешно, видніше... Тіки згадаєте моє слово: війна буде чи ні, а воювать доведеться!..

– І з ким же воюватимем?

– Звісно, з ким... Чия хата найближча...

– Та годі вам про ту війну! – аж розсердилась Данилівна. – Каркаєте, каркаєте, та й накаркаєте...

На тому з війною й покінчили: перейшли до справ більш близьких та цікавих.

– Тепер жити та Бога хвалити... Якби ще крамнини удосталь.

– От-от: спробуй людям вгодити! Наїлися – давай тепер крамнину!

– По мені хоч і вік без крамнини, аби було в торбі...

– Добре вам казати, Матвію, у вас іще діти малі. А от підростуть, то подивимось, що ви тоді заспіваєте. У мене он дочка на домоткане й дивитись не хоче: давай лише фабричного! Уже й кохту вишиту надівати стидається. Я, було, тіки в свято таку й зодягала, а вона і в будень стидається...

– І не кажіть: такі діти стали розумні та грамотні, що батько-мати уже й рота розтулити не смій!.. Он купила я своїй черевики... Не один десяток крашанок на базар однесла... Півбока у крамниці лишила, поки черевики ті видерла... Несу додому, несу та й стану: хустку розгорну й черевиками милуюся. Господи, думаю, та чи мені доводилося коли не те що такі узувати – бачити зблизька!.. Принесла, дак ви думаєте, що мені вертихвістка моя сказала?.. Не модні!.. Самі їх носіть!

– Дав би я по литках, щоб і п'явками взялися!

– Еге, спробуйте!.. Не встигнеш і за пужално взятися, а воно у сільраду... На рідного тата... Он у сусідньому селі взяли й посадили...

– Та за що ж його, Господи?

– За оте саме... Що сина провчив... Ну, мо', й синяків де наставив, дак своя ж дитина, не чужа!.. Дали півтора роки в'язниці... Ото так: рідний синок тата запакував за ґрати!..

– Ото: вже дитину й повчити не можна!

– А ви учіть більше словом! – втрутився Васильович. – А то, як що, так і за лозину. Лози скоро не стане!

– Так вони вашого слова й послухають!

– Як розумного, то чому б не послухати...

Усміхаються недовірливо: де ж це видано, щоб дитина росла небитою? Та воно й не ростиме як слід!

– Ні, що ви там не кажіть, а ще старі люди казали: за одного битого двох небитих дають. То що: старі люди дурніші од нас із вами були?

– Мо', й не дурніші, тільки тепер життя розумніше, по-новому жити нам треба.

– То колись діти як діти росли, – не згодився Глекуха. – Теперечки ж покруч якийсь... Стрів учора Передерієву дочку, оту, що в Полтаві учиться. Так з-під пудри тільки очі й видно. І губи якимсь чортовинням намазані. А спідниця – вище колін. Ще й деколоном од неї – нюхнеш – упадеш!.. Оце, думаю, буде комусь невістка в хаті!..

– А що ж їй робити, як по її виду чорти горох молотили? Мо', хоч на деколон парубки налітатимуть...

Васильович уже морщився: не любив пустих балачок. Особливо коли на когось намовляли. Врешті не витримав: став розповідати, як він у німецькому полоні був, працював у одного бауера. Хазяїна, по-нашому... То який сад у того бауера був. От щоб і не дуже великий, зате кожне дерево сорту високого. Що груша, що яблуня – гілля тріщить! І то кожного року...

– Та ви ж уже сад заклали...

– Е, це не те. От коли б отих саджанців... Або на щепи. Це ж який сад можна розвести було б!

І, вже додому вертаючись, знову про сад той мову завів. Аж Данилівна не витримала:

– Та що ти все: садок та садок! Мов тобі найбільше потрібно!

– А кому ж? Якщо вже заклали, то треба ж довести до пуття!

– Оце як бачите! – поскаржилася Данилівна Тетяні. – Поки не був бригадиром, доти й горя не знали. А теперечки: чи є у мене чоловік, чи нема – не знаю й сама.

Так, ніби Тетяна жила де осібно і нічого того не бачила. Ось уже десятий рік вона живе разом з ними. Коли в тридцять четвертому одружився їхній син, думала кудись перебратися – звільнити кімнату. Але Василь невдовзі законтрактувався на Донбас та й майнув з молодою жіночкою добувати вугілля. Попоплакала ж Данилівна, виряджаючи сина: «Та він же ні сонця, ні неба не бачитиме: під землею й ходитиме!» Приходила до Тетяни майже щотижня: писати листа, сто разів наказувала берегтися, щоб не привалило. Кликала сина назад, у село, та Василь як затявся. Він і на Донбас поїхав не стільки для заробітків, скільки з-за того, що не міг простити декому отого розкуркулення.

Тетяні той спогад чи не найважчий. Пам'ятає, як Твердохліб, молодий ще тоді та запальний, ткнув у її бік пальцем і сказав: «Хай і вони он ідуть!» Щоб ішла розкуркулювати Данилівну і Васильовича. Людей, чий хліб їла, в чий хаті жила.

«Що ж, запишемо й вас, – сказав тоді Путько. – Як ваше прізвище, товаришко?»

І як вона не посміла відмовитись. Як вийшла потім разом із комісією по розкуркуленню, як холола в душі перед неминучою зустріччю з своїми господарями, і як пожалів її Нешерет, який очолював ту невеселу комісію:

– Ви уже, вчителько, йдіть собі в школу, а ми уже якось самі. – Сам не був переконаний, що Приходька треба розкуркулювати: на поліг на тому Володька.

І як вона стояла, отерпла, в порожньому класі. Як побачила валку саней посеред вимерлої вулиці... і на останніх санях, позаду якогось дядька з низько, на самі очі насунутою шапкою, Васильовича й Данилівну з сином. Данилівна застібала на синових розхристаних грудях кожушок, Васильович же сидів закам'янілий, і страшно, і мертво черкали по снігу спущені з саней ноги...

Іще пам'ятає Тетяна, як повернулася додому. Як зайшла на втопане подвір'я, і як закричали німо до неї відчинені навстіж повітка і саж, сарай і комора. Як вона похапцем, збиваючи до крові пальці, зачиняла ті двері, і як їй було моторошно, коли лягла спати: наче в кімнаті, де ще сьогодні жили Данилівна й Васильович, лежав хтось мертвий...

Тому лише вранці наважилася заглянути до кімнати навпроти. Учора ще прибрана, привітна й затишна, з барвистими рушниками по стінах, осяяна лагідним усміхом Данилівни, кімната була сьогодні оголена, обшарпана, затоптана. На підлозі валялися недокурки, якесь ошмаття, хтось лишив слід засаджених у гній чобіт. Обдерті стіни сліпо темніли прямокутними, більшими і меншими плямами, – там ще учора висіли численні фото рідні Приходьків: чи то Данилівна прихопила їх із собою, чи комісія прилучила до описаного куркульського майна...

Тетяна так і не зайшла досередини: одступила у сіни, обережно, мов у хаті був хтось тяжко хворий, причинила двері...

І зараз, поглядаючи на Васильовича, думає, чи згадує про те Приходько? І як йому вдалося повернутися в село?..

Васильович згадував, і не раз. Як його розкуркулювали, і як він був на громадянській, воював у червоних. Посвідка ота його і врятувала.

Вже на вокзалі в Хоролівці, коли їх стали вантажити до вагонів, коли очманілі од лементу й ґвалту міліціонери вже не так пильнували, хто куди лізе, він коротко кинув синові: «Припильнуй за матір'ю!» – і, зігнувшись, шмигнув під вагон. І то його щастя, що вже добре стемніло, а то і не втік би.

Лежав у заметі, зарившись з головою у сніг, чекав, поки спорожніє перон. І все йому вчувалося, що його кличе Данилівна.

Аж тоді, як поїзд рушив (не тукнув, не свиснув – поїхав, мов украв), як у густій уже пільмі вовчим оком згас ліхтар кондуктора, сторожко звівся Васильович.

Спершу біг просто в степ, подалі од залізниці. Біг навмання, провалюючись у глибокі замети, важко вигрібаючись із снігу, аж поки станція лишилася далеко позаду. Аж тоді повалився набік, бо серце, здавалося, от-от пролама груди: гупало молотом. Лежав, хрипко дихав, хапав жадібно сніг і все не міг остудити запарене тіло. А як трохи відпочив, звівся і знову пішов.

Куди – не знав іще й сам.

Степова чорна безвість німіла довкола. Десь було небо – зникло за хмарами. Десь були села – пощезали в пільмі. Чорно попереду, чорно позаду. Під ногами – снігове бездоріжжя, а Васильович ішов та й ішов, і вже був мокрий, як хлющ...

Аж під ранок, коли набрів на село та наважився постукати у вікно крайньої хати... коли гостинні господарі, не питаючи, хто він і звідки, напоїли гарячим чаєм з липовим цвітом та послали на піч... коли гарячий черінь враз повив його розпареним духом і він поплив, поплив у сонну безпам'ять... останнє, про що подумав Васильович, це те, що йому треба пробиватися в Харків, до всеукраїнського старости: не міг ризикувати довідкою про участь у громадянській: давати її першому стрічному!

Тиждень добирався до Харкова. Де пішки, де на санях: залізницю оминав, та й не було б за що купити квиток, бо всі до копійчки гроші лишилися в Данилівни. Всюди казав, що інвалід громадянської і оце добивається в Харків: клопотати за пенсію. Виручала довідка, бо перевіряли документи не раз: багато в той час отаких бездомних дядьків тинялося селами.

До Петровського не так легко було потрапити. Треба записатися в чергу й чекати, а чекати Васильович не міг. Весь час пекла думка, що

поки він оббиває пороги, отой поїзд, той тать невсипущий, все чакка й чакка – котить у Сибір.

Вирішив ловити Петровського на вулиці. Рознюхав, де живе всеукраїнський староста, два дні і дві ночі ховався од міліціонерів та якихось людей у чорних шкірянках, а на третю добу вранці, немитий, неголений, з палаючими похмурою рішучістю очима (сам би себе не впізнав, аби глянув у дзеркало), кинувся мало не під колеса машини. Доки оті молодики у чорному, які біс його зна звідкіля й набігли, викручували руки Васильовичу та облапували, шукаючи зброю, Петровський наказав шоферові зупинитися, виліз із машини. І, побачивши старосту, шарпонувся до нього щосили Васильович.

– Одпустіть чоловіка, чого до нього чіпляєтесь! – спокійно мовив Петровський, і його сірі очі спалахнули лукавими вогниками. – А ти, дядьку, чом під колеса стрибаєш?.. Жити набридло?.. Та одінь свою шапку, я не піп, що під благословення лізеш...

Васильович слухняно натягнув на голову шапку, що була впала під час сутички з отими анахтемськими молодиками у чорному, які знову кудись пощезали – мов провалились під землю.

– Кого, дядьку, шукаєш? – допитувався тим часом староста.

– Вас, товаришу Петровський!

– То сідай у машину... Мені на засідання – по дорозі й розкажеш... – І вже до якогось, що сидів на задньому сидінні, тримаючи туго набитий портфель на колінах: – Ану посунься, дай чоловікові сісти!

Приходько якийсь час мовчав – не міг зібратися з думками. Що ота сутичка, а що й уперше в машині, та ще й поруч із Петровським. Врешті Петровський, який сидів попереду, повернувся до нього:

– Так що тебе привело?

– Біда привела, товаришу Петровський.

– Знаю, що не танцювати приїхав. Розкажуй, що там у тебе!

Зібрався нарешті з духом – розкажує Васильович. Показує й довідки: спершу про фронт, тоді про розкуркулення.

– Наймитів держав?.. Тільки правду кажи!

– Ось мої наймити! – простягнув догори долонями руки Васильович. Долоні мов рогом поросли: на мозолеві мозоль. – А брехати змалку не вчився...

– А жінка – з куркульського роду?

– З того самого, товаришу Петровський: поки й заміж узяв, у куркулів з наймів не вилазила. Як не вірите, то пошліть кого, хай розпитає...

– Є в нас час посилати! – мов аж розсердився Петровський. – Я і з тобою, товаришу, й хвилинки не розмовляв би, аби відчув, що ти крутиш... Давай свою довідку!.. Та не цю, а оту, що тебе розкуркулено...

Наказав зупинити машину.

– Я ось тут напишу, щоб тебе не сміли чіпати... До районників... Або краще в область. Там не такі гарячі голови. – і, пишучи вже, поцікавився: – У колгосп збираєшся?

– Я зараз, товаришу Петровський, нічого не знаю, – чесно зізнався Васильович.

– Так і не знаєш? – усміхнувся староста. – Гляди, не запізнився, товаришу... Поки що ми просимо, а пізніше щоб тобі не довелося проситись... Тримай свою довідку!

І тільки Васильович поліз з машини, як Петровський іще щось згадав:

– Гроші є на квиток?

– Та дякую, яюсь уже доберуся, – зам'явсь Приходько.

– Ану, давай сюди довідку! – І під першою резолюцією, щоб Приходька не чіпали – повернули майно, дописав: «Начальникові вокзалу. Відправити товариша Приходька у Хоролівку».

Паном повернувся додому Васильович. Як зайшов до контори, то у Твердохліба й щелепа донизу одвисла. Думав, що чоловік давно у Сибіру, а він, – здрастуйте вам! – на порозі. Не інакше – утік!

Читав Твердохліб категоричний наказ із області повернути все майно Приходькові, читав і блід на виду. Та вони там що: подуріли?

Куркульню назад повертати! Врешті, трохи отямившись, буркнув Приходькові зайти завтра вранці, а сам на коня та в район.

Повернувся з Хоролівки ще лихіший, ніж був. Мало, що його не схотіли й слухати, а ще й добре намилили шию. Попередили: ще один такий випадок – прощайся з партійним квитком!

Коли наступного ранку Васильович прийшов до контори, Твердохліб на нього й не глянув. Похмуро сказав, щоб забирав, що йому там належить.

– А я забирати не буду, – відповів твердо Васильович. – Ви забирали, ви й привезіть, і на місце поставте.

Повернувся і вийшов.

Того ж дня йому привезли все майно. Заносили в хату ліжко і стіл, скриню з одягом, все домашнє начиння – Васильович і рукою не поворухнув, щоб допомогти. А коли його питали, де ставити, відповідав:

– Ставте, де брали.

Дядьки почували себе дуже незручно, один Курочка сокотав коло саней, підкочувався радісним клубочком до Приходька:

– А я що казав: правда завжди наверх впливе!.. Заносьте, хлопці, заносьте, ще й могорича заробимо!..

Він же й відповів Васильовичу, коли той поцікавився хмуро, а чому не пригнали разом і худобу:

– Так що Твердохліб не велів. Сказав, що не великий пан – візьме й сам.

Васильович, однак, по худобу не йшов. Ні того дня, ні наступного. Щось зламалось у ньому, якась нехоть до всього сповнила невгомну досі натуру; йому було мов аж байдуже: стоять кошара й стайня порожні чи щось у них ворухиться. Навіть у хаті ладу не дав: узявся був діставати одіж із скрині, та й рукою махнув. І коли Тетяна зайшла йому помагати, сказав:

– Хай уже так... Ось повернеться Данилівна, отоді й розберемось...

Данилівни й сина не було цілий місяць, хоч Приходькові й пообіцяли в області, що сім'ю його повернуть негайно, але ж поїзд

отой не стояв на місці, а котив та й котив, поки опинився у Прибайкаллі, в отому кінечному пункті, де мали жити розкуркулені. Так що Данилівна надивилася світу в безплатній тій подорожі! Тож поки писали офіційного листа, поки той лист мандрував по інстанціях, а потім трусивсь у поштовому вагоні, поки розшукували Василя і Данилівну (бо її, куркульню, наче маком сипонуло в неосяжні сибірські простори), місяць і збіг. І весь оцей місяць не виходив на вулицю Васильович.

Більше сидів у хаті. Спершу взявся лагодити упряж, та згодом і кинув: відчував себе так, мов робив те із примусу. Зібрав хомут, одволік у комору, звалив байдуже в куток, хоч раніше акуратно розвішав би на спеціально вбитих кілочках, а якби побачив, що хтось отак кинув, – надавав би по шиї. Понипав, понипав – давай прибирати в стайні. Згріб розтрушене сіно, а викидати замерзлий гній вже й не піднялися руки. Одставив вила в куток, вийшов із стайні, і двір, завалений снігом, здався йому аж чужим, наче він не був у ньому й хазяїном. Чи тому, що худоба й досі була у колгоспі, чи тому, що сніг засипав подвір'я і лише вузьенька доріжка – од воріт до хати – снувалася по ньому, чи тому, що досі не повернулися дружина та син, а може, й тому, що він ніяк не міг забути той день, як його розкуркулювали – тільки робота, до якої його привчали мало не з колиски, яку так любив і без якої досі не міг прожити і дня, робота, заради якої він і жив на землі... якою був щасливий – отим тихим вдоволенням щастям, що прожито ще один день не даремно... робота, для якої й народився, втратила для нього будь-яку принаду, не приносила втіхи.

Лагодити упряж?.. Для чого?.. Прибирати у стайні? Навіщо?.. І якби не звичка, що була сильніша за нехіть, яка труїла все тіло Васильовича, він упав би, мабуть, на ліжко та й валявся б від ранку до вечора.

А так знову повернувся до хати, заходився шити синові чоботи.

Набір на ті чоботи придбав ще під час непу в Хоролівці. Обійшов усі ятки, пропустив поміж пальцями усі заготовки, вибираючи й на

передки й на халяви, й на союзки, а підметки купив – ножем не уріжеш. Привіз, розгорнув: «Оце і в тебе, Васильку, будуть хромові чоботи!» Тільки довго Василеві довелося чекати обіцяних татом чобіт: сплигло літо, і друге, і третє, а набір все лежав неторканий. Вже і дратву зсукав, і дістав дерев'яних гвіздків, і ножа шевського зробив із старої коси, і вистругав дві колодки – синові якраз по нозі, та ще ж щоб і модні були, а син все ходив у старих. І не тому, що жалів Васильович хрому – не доходили руки. Лягав, уставав – усе думав, як би дня доточити, одірвавши од ночі.

А зараз, завдяки Твердохлібові, часу у Васильовича – хоч у копи складай! Весь день марудиться – шукає роботи. То й дістає із скрині отой хром, завчасу припасений, та й сідає за чоботи.

– Оце, – сказав Тетяні, – повернеться син та й узує.

Під кінець майже не спав: все здавалося, що от-от має ввійти дружина із сином. То наче хвіртка рипне – Васильовича так і підкине, то мов хтось ступить на ґанок, і він зривається з постелі та й біжить, у чому був, у сні:

– Хто там?

Постоїть прислухаючись, – мовби нікого. А разом наче хтось заляк по той бік – зморено дихає. Одсуне засув Васильович, двері сінешні одчинить – нікого. Тільки голий місяць мерзне вгорі та чорніють застигли дерева. Зітхне важко Васильович та й у кімнату.

І довго потім сидить на охололій постелі – курить цигарку.

Була б удома Данилівна – вона б йому накурила! А так: он валяється недокурочок... – неохота й нахилитися.

Врешті настав день, коли чоботи були готові. Тетяна саме сиділа над зошитами, коли Приходько просунув голову в двері:

– Олексіївно, а йдіть-но сюди!

Посеред столу, на підстилці, стояли щойно пошиті чоботи. З високими халявами, з широкими носками, вони блищали, мов чорні дзеркала. Васильович підійшов до чобіт, любовно провів шкарубками, огрубілими пальцями по вистроченому рантові, сказав, мовби своїй роботі дивуючись:

– І зносу не буде!

Чоботи так на столі Василя і діждалися.

Вони повернулися аж під вечір, в суботу, хоч приїхали в Хоролівку ще вчора. За два дні перед цим із неба сипало, мов із віялки, і всі села потонули в снігу. Позасипало по самісінькі стріхи, люди вранці ледь одчиняли двері та притьмом за лопати: пробиватися до худоби, щоб не подохла з голоду. А в степу такого намело, що й не пробитися. Лишень у суботу рушили перші підводи, й на одній із них прибилися додому Данилівна з сином.

– Думали, що в полі вже й заночуємо. Як підбилися коні, як стали, – ні туди ні сюди...

Данилівна закушкана, замотана – тільки очі й видно. Один клунок попереду, другий позаду, як зайшла у двір, то не до хати, не до чоловіка, що вискочив на поріг, а до стайні:

– Старий, а де Лиска?

– Оце! – збентежено мовив Васильович. – Тобі й чоловіка не треба, тобі лишень Лиска!

– Де Лиска, старий? – знов мало не крізь сльози питає.

– Та не побивайся – жива твоя Лиска! – вже з досадою Васильович. – Записалася тільки в колгосп.

Слово по слову – заспокоїлась трохи Данилівна. Зайшла до хати, повела довкола очима:

– Господи, оце ти так і жив?

– Оце так і жив.

І прямо з порога, не відпочивши, вважай, не присівши, заходилася наводити лад у хаті Данилівна. І коли пізно увечері повернулася Тетяна додому та зайшла на половину господарів, хата зустріла її осяяна, прибрана, як і раніше, а численні родичі знову привітно дивилися з стін. Чоловіки – батько і син – сиділи за столом, а невгомна Данилівна ворожила коло печі. Мов її й не висилали нікуди, мов і не була в Сибіру: вискочила на хвилинку до сусідів та й вернулась додому.

Довго світилося того вечора у вікнах Приходьків: ніяк не могли наговоритися. Заходили сусіди, куми, свати, прибіг аж із того кінця села Йван – привітати братову й племінника з благополучним поверненням, розпитували так, наче вона з того світу вернулася. Аж далеко за північ, прибравши із столу, сказала до чоловіка й сина Данилівна:

– Давайте вже спати. – Повела по хаті щасливими очима, усміхнулася зніяковіло: – Оце аж не віриться, що ми усі дома.

Спала не спала – схопилась удосвіта. Розклепив повіки Васильович, а жінка уже одягається. Спросоння подумав, що до худоби, та одразу ж пригадав, що худоба в колгоспі.

– Куди так рано? – запитав пошепки, щоб не розбудити сина.

– Спи, старий, спи: я по Лиску сходю!

Хотів сказати Васильович: не смій, хай самі приведуть, та й роздумав. Мовив тільки невдоволено:

– Не могла трохи пізніше.

– А ти спи, старий, спи, – снується ласкавою ниточкою голос Данилівни. – Я одна нога там, а друга тут...

Та Васильовичу вже не до сну. Приїзд дружини й сина сколихнув у ньому оту застояну нехіть, ту байдужість, що володіла ним, вважай, повний місяць. Ще учора на запитання Йвана: «Що думаєш, брате, робити?!» – відповів роздратовано, що він нічого не думає. А що Йван не відставав, намовляв до колгоспу, Микола й зовсім од нього відсів. Іван пішов трохи ображений, а Миколі стало ще важче: не знав, що його й робити.

Звівся, бо вже й не лежалося. Лампу не став світити, щоб не розбуркати сина, – вдівався в п'їтмі. Накинув кожух, насунув шапку на голову, вийшов надвір.

Розпарене зі сну тіло так і обпекло морозом. Ще звечора закутане хмарами небо низько висіло над головою, зараз же воно піднялося високо вгору, всіялося зорями. Зірки переливалися ясно і чітко, мовби на них хто дмухнув і вони спалахнули всі враз, а не одна по одній. Місяць давно уже зайшов, і коли б не сніги, довкола зовсім

було б темно, а так – ні світання, ні присмерок. Засипані снігом, дрімали будівлі, завмерли високі, посаджені од вулиці тополі, лише журавель витягав довгу оголену шию, намагаючись заглянути через цямрину в колодязь.

Тихо, німо, не стукне, не грюкне, – Васильовичу аж не по собі од тієї цвинтарної тиші. Кашлянув, щоб хоч власний голос почути, поліз за кисетом.

Але ж і в куриві не добрав сьогодні смаку: тютюн був якийсь мов аж прілий. Затягнувся раз-вдруге та й затоптав майже цілу цигарку. В хату не хотілось вертатися, і він, повагавшись, рушив до стайні.

Колись звичне вухо ще од порога ловило приглушені звуки. Чув, як шаруділо сіно у яслах, як подзенькувало сонно залізо, тупали зрідка копита. Ті неясні, з дитинства знайомі звуки стрічали його щодня на порозі і не було мелодії в світі милішої для серця Васильовича. Був до цього стривожений – враз заспокоювався. Сердитий – одлягало од серця. Йшов щоранку до коней, мов до власних дітей, – міг би ще од порога сказати, ситі вони чи голодні, щось із ними сталося чи все там гаразд. Заходив у стайню, і ніздрі йому лоскотав теплий встояний пах кінського поту, сіна, свіжого гною, і ті пахощі теж були наймиліші Васильовичу. Простягав у пільмі руку – одразу ж натикався на теплу шовкову шкіру коня, і той дотик завжди відзивався у ньому радісною хвилею.

Зараз же од стайні – ні звуку. Пронизливо заскрипіли промерзлі двері, в обличчя війнуло не теплим духом, а холодним. І навіть темінь не така, як колись: м'яка і податлива, наповнена живими істотами, – а жорстка і порожня. Тож Васильович і заходити не став: постояв, постояв, та й почалапав до хати.

Вже добре розвиднилось, коли повернулася Данилівна. Гнала поперед себе Лиску, щось примовляла до неї. Хоч Лиску і гнати не треба було: сама бігла так, що Данилівна ледь за нею встигала. Ускочила в двір – і спржогоу до корівника. Замало двері на рогах не внесла досередини. Данилівна одразу ж у хату та давай

розтоплювати в печі: готувати теплого пійла своїй мазаниці. І ще ніколи не бачив її такою лихою Васильович.

– Та бодай же їм руки-ноги покорчило!

– Кого це ти?

– Та отих окаянних, що до худоби приставлені!.. Чи в них зроду-віку корів у самих не було, чи серця в грудях немає? Вони ж їм ні їстоньки, ні питоньки на ніч не дали!.. Стоять, бідолашні, ревуть, аж серце заходиться...

– Ото такі хазяїни – язиками тільки молоти! – похмуро Васильович.

– А гною – так, їй-бо, по коліна! – розказувала далі дружина. – Ляже яка – по вуха в гною... Та чи в них уже й жалю немає?

– Який там жаль!.. Корови ж не їхні – розкуркулених! От якби її корову туди поставили – тричі на ніч навідувалася б...

– Як покликала я Лиску, то ледь не затовкли – так на людський голос всі кинулись...

– Так вони тобі й оддали?

– Та хто б там оддав, коли нікого немає!.. Хоч запали.

Васильович тільки головою похитав: отакі хазяїни, трясця їхній матері!

І відразу ж – ножем гострим у серце: «Це ж і мої коненята там подихають!..»

Схопив був кожуха і шапку натягнув був на голову, та у дверях і став: «Ні, не піду!.. Самі узяли, хай самі й приводять!»

Данилівна ж теж не находила місця. Щось їй муляло, щось не давало спокою: то до печі підійде, то у вікно загляне, аж поки Васильович поцікавився:

– Що це тобі наче шпичку встромили?

Дружина повернула до нього зніяковіле обличчя, посміхнулася жалісно:

– Старий, я таки, мабуть, піду.

– Куди? – здивувався Васильович.

– Та до корівок... От стоїть мені той рев у душі...

– А без тебе там не обійдуться?

– Так я ж їм хоч дієчки пообмиваю.

– Про мене, – махнув рукою Васильович, і звеселіла Данилівна ухопилася притьмом за чавун. Невдовзі їй подалася з двома паруючими відрами:

– Я швиденько, старий.

– Про мене... – байдужою луною відгукнувся Васильович: перед очима його стояли не корови – коні. Буланий і Гнідко. Може, й справді піти та забрати, поки не згинули у гнояці? Данилівна повернулася перед сніданком.

– А ти знаєш, хто у них біля корів?

– Хто?

– Федора!

– Федора? Іванова?

– Атож.

– Ну й ну! – аж покрутив головою Васильович. – То ж недаром корови так мітингують!

– Я її вже совістила, совістила, – переживала нещодавню сварку Данилівна. – Та чи в тебе, кажу, серця немає, чи очі залила молоком, що нічого не бачиш!..

– Найшла кого совістити! У неї в самої цицьки у гною...

– А тоді їй сказала: «От побий мене Бог, як я тебе перед усім селом не висрамлю, що й діти твої тебе стидатися будуть!..»

– То їй що: допомгло?

– Та де... Ні стиду, ні сраму!.. «Як тобі, – каже, – куркульської худобини жалко, то й лазь коло неї, а мене на дуринку робить не заставиш!» То що будеш казати?.. Плюнула я та й пішла...

Надвечір Данилівна ще раз зібралася до усупільнених корів:

– Сходжу та подивлюся, чи хоч їсти їм на ніч поклала. Бо їй не засну...

Васильович, який увесь день ходив як у воду опущений, сказав дружині почекати:

– Ти от краще сядь біля мене та послухай, що я надумався.

– Що ти надумавсь, старий?

– Надумався, що нам таки не минути колгоспу, – з натугою мовив Васильович. – Рано чи пізно, а таки доведеться вступати. То краще вже так – одрубати зразу!.. Та воно, може, й справді краще буде гуртом... Що попервах отаке – так це в кожного ж так: з незвички із рук усе валиться... Як, стара, думаєш?

В Данилівни уже й сльози на брязку:

– А Лиска, старий?

– Кому що! – всміхнувся Васильович. – Не візьмуть твою цяцю, не плач! Тут самим рішатися треба.

– Я що ж... – витирала уже сльози Данилівна. – Я вже за тобою, старий, як нитка за голкою: куди ти, туди і я... Василькові казав?

– Не казав – куди поспішати! Це я ще так, тільки подумав.

Однак того ж вечора повів із сином мову. Йому наче аж неловко було за свій намір. Тому й говорив, наче глузував із себе й дружини: от ми, двоє старих та дурних що надумались, а яка твоя буде думка?

– Робіть, тату, як знаєте, – відповів на те син.

– Отакої! А ти ж хто у нас – з боку притика?

– Бо я поїду з села... Ось оженюся та й виїду.

– І куди ж це ти зібрався?

– В Донбас... На шахти...

Не став одмовляти сина. Запитав лише гірко:

– А як же, сину, хазяйство?

– Яюсь уже без мене обійдетесь... Та ще як у колгосп підете, скільки тієї й роботи буде вдома!

– Що ж, сину, одмовляти не будемо. Тільки гляди, щоб не довелося потім лікті кусати.

– Яюсь справлюся, тату... Не пропаду.

Що не пропаде, це точно: син весь у нього. Вже як люди яюсь там живуть, то Василь серед них останній не буде.

Після того як узнав про намір сина, ніщо вже не стояло на заваді. Написав заяву та й відніс Твердохлібові: не хочете повертати моїх коней – ставте й мене поряд з ними.

Твердохліб аж розсердився: які такі можуть бути жарти, коли мова йде про колгосп?

– Ви, дядьку, якщо вже до нас іти надумалися, то куркульські плітки лишіть за порогом!

Однак заяві був радий. Іншого разу, може, ще й подумав би: приймати Приходька до колгоспу чи ні, тепер же про те, щоб не приймати, не могло бути й мови. Після статті Сталіна дядьки валонули з колгоспу, мов почманіли. Було сто відсотків – лишилося сорок од сили. Твердохліб аж почорнів, аж із голосу спав – перевівся ні на що. А тут раптом один з найупертіших, один із тих, що стромляв палицю в колеса, іде до колгоспу!

Багато що простив Приходькові за цей вчинок Володька. Одного тільки простити не міг: отого прочухана у райкомі. Коли ледь не одібрали партійний квиток. І пізніше, коли все втряслося та вляглося, коли всі хитання одійшли в минуле, коли навіть найзатятішому Хомі з роду невіруючих розвиднилося в дурній голові: тільки в колгоспі, тільки гуртом можна і вижити, не раз ловив себе Твердохліб на тому, що його дратує Приходько самою лише своєю присутністю.

Васильович же першу зиму не вчащав особливо до колгоспу. Провідував лише щодня коней, і коли під весну стало сутужно із сіном, сам сказав Твердохлібові, щоб прислали до нього гарбу: наток із горою, лишив для корівчини, аби лише дотягнути до першої трави. Та ще на загальних зборах, коли домовлялися, хто що робитиме під час посівної, сказав, щоб за кожним орачем закріпляли його ж колишніх коней.

– Це для чого?

– Більше толку буде. До чужого коня поки звикнеш, поки норів його узнаєш, то й піввесни збіжить. А з своїми я і з очима зав'язаними буду орати... Та й душа в кожного буде спокійніша.

І хоч Твердохліб сказав на те, що раз пішли до колгоспу, то про своє треба менше думати, Приходька майже одноголосно підтримали. Кожен, вважай, конячину до спільного двору привів, то не так легко забути, що конячина ота ще учора була твоєю...

Пам'ятав Васильович і першу оранку на тому спільному полі. Не так оранку, як сварку із братом. Як повертався з поля додому, не витримав – завернув на свій лан. Половина була вже зорана, але краще б і не орали! Огріх на огріхові, та ще й аби лишень землю поскородити.

Васильович аж почорнів на виду.

Вранці, проїжджаючи мимо, не витримав, – завернув знову до лану.

– Бодай же тобі й руки покорчило! В'язи мало скрутити!

Тикав, тикав пужалном, а тоді й пустив коней – переорювати.

Іван, який ходив тоді в бригадирах, як наскочив, то й очі вилупив: здурів чоловік – по ораному плуга пустив!

– Брате, гов, брате! Та чи ти дурману об'ївся?! Що ото ти робиш?!

Васильович навіть не оглянувся. Тільки коли Іван забіг наперед та вхопив коня за вуздечку, погрозливо кинув:

– Ану одійди!

– Та ти зовсім сказився: оране переорювати!

– Одійти, кажу!

– Ба, не одійду! – розсердився й Іван. – Хто тут старший?

На Васильовича мов окропом хлюпнуло. А-а, старший!.. Так куди ж ти дивишся, стерво сліпе?!

За батіг та до брата: ану геть з дороги! А що Іван теж затявся – не одпускав коня, Васильович його оперезав через спину – пух полетів! Іван кинув вуздечку, набік одскочив, а Микола його навздогін – вже по шиї...

Аж усміхнувся, пригадавши, як утікав од нього зайцем Іван...

Викликали його потім до контори: за що завелися?

– За те, що землю псують! Як отак орати, то нічого було й з колгоспом заводитись!

Минулося. Помирився пізніше і з братом: зійшлися за святковою чаркою.

– Я за одне на тебе, брате, серце держу, – варнякав захмелілий Іван, – хто горав, а кому на горіхи дісталось.

Та з братом що. Брати побилися, брати й помиряться: свої ж, не чужі. Гірше стало Васильовичу, коли довелося з чужими сваритися. І то не за власне – колгоспне...

Він досі не міг би сказати, що його спонукало стати бригадиром. Може, мрія про сад, що її плекав ще з полону. Про оті деревця, щепи і саджанці, за якими на край світу ладен був їхати. Про те, як зашумів би отой сад на белебені, на отому витоптаному, забутому Богом і людьми шматові землі, що спускався од колгоспного двору до річки і мозолив очі Васильовичу ще з двадцятих років.

Невдовзі потому, як став бригадиром, пішов до Колядка: домовлятися, щоб вивів у неділю школярів – розбивати садок.

Частину саджанців зібрав по дворах, частину викопав у себе. На решту ж видушив у Твердохліба гроші та й поїхав аж у Полтаву, на дослідну станцію. Переконавав правління, що окупиться сторицею, та так і не переконав до кінця. Зроду-віку яблуня-вишня вважалися в Тарасівці за щось таке, чим і займатися всерйоз не личило: так, потіха дітям улітку та взимку хіба на узвар. А щоб заносити в статтю прибутку, то це якомсь аж незвично було. Тож не раз і двічі доводилося воювати Васильовичу, коли той же Твердохліб давав команду зняти всіх людей з молодого садка та кинути на польові роботи. Сад, мов, нікуди не дінеться, а тут у полі горить. До того доходило, що Васильович, вичерпавши всі аргументи, вдавався до останнього:

– Як так, то шукайте собі іншого бригадира!

Аргумента трохи нечесного: Твердохлібові легше на бантині зависнути, аніж бригадира на ту чортячу бригаду знайти. Але що лишалося робити Приходькові?

Та нарешті настав і його день, свято на його вулиці. Коли зібрав перший урожай з молоденького саду та й одвіз на базар у Хоролівку. Як повернувся до Тарасівки, як вивалив у конторі на стіл отаку купу грошей – в бухгалтера й очі на лоба полізли! А Васильович повів розмову про те, що добре було б на оці гроші завести пасіку. Пасіка

– діло святе: і з медом будемо, і врожаї догори поповзуть. Бо де бджола політає, там і агрономові робити нічого...

А може, його спонукало стати бригадиром і те, що не міг спокійно дивитися на недбальство, де б воно не траплялося. Побачить погано впряженого коня, обов'язково зупинить: «А якби вас отак упрягли!» – та сам упряж і поправить; чи як хто ледь вилами ворушить: «У вас що – вила найважчі? А давайте поміняємось!» Бо сам із дитинства ріс у святій пошані до праці, до землі, на якій жив, яка його годувала й зодягала. І не було в його вустах гіршої лайки, аніж «ледащо». Як про кого уже й слів бракувало, такий він був непутящий, то Васильович завжди кінчав так:

– Ото ж воно таке, прости Господи... Одним словом – ледащо!

За всі оці роки Тетяна так зжилася з своїми господарями, що відчувала себе наче в рідній сім'ї.

Особливо зблизилася з ними, як народила позашлюбну дитину.

Поверталася з лікарні – боялась і думати, як її зустрінуть в селі. Коли їздовий сказав: «Ну, вчителько, оце вже й приїхали», – сказав, як їй здалося, з неприхованим насміхом, вона не посміла навіть глянути в його бік.

Притискаючи до грудей немовля, швидко перебігла двір, ускочила в сіни: їй здавалося, що все село дивиться осудливо на неї. Так же похапцем, щоб не зіткнутись з господарями, одчинила двері до своєї кімнати. І завмерла, вражена...

Кімната сяяла, мов на Різдво. Наче сама Діва Марія з народженим Ісусом мала ось-ось ступити сюди: Данилівна дістала усе, що найкраще, та й розвішала по стінах, прослала на столі і на лавках. Веселими, святковими барвами переливалися рушники, скатертина й доріжка. А біля ліжка, що на ньому спала Тетяна, тулилася щойно змайстрована колиска, споряджена повним приданим для немовляти.

Тієї коліски, прибраної тієї кімнати не забуде Тетяна, поки й житиме...

Радилася з господарями у всьому. Не мала од них таємниць ні у великому, ні у малому, і настільки звикла покладатися на думку господарів, що вже й не вагалася, коли вони раяли зробити так, а не так. То ж коли Васильович сказав, ще цього разу хай не білує Мартина – великого гріха в тому не буде, вона вирішила, що так і зробить, хоч перед цим домовлялася з німим про інше.

Закололи Мартина наступного тижня, в суботу.

Всю ніч жарила ковбаси та смалець. Аж під ранок, вкрай зморена, прилягла не роздягаючись та одразу ж, здається, й схопилася: в прочинені двері снувався голосний шепіт Васильовича:

– Олексіївно, збиратися пора! Підвода коло двору.

Тетяна, навіть не вмившись, вибігла з хати. Одразу ж пірнула в туман, що тік густо вулицею, заливав двори. Мокрий, холодний, він так і пронизував.

– Все уже на возі, – сказав їй Васильович.

Коні стояли коло воріт, понуривши неправдоподібно великі голови. Їздовий непорушно сидів на передку: він навіть не поворухнувся, коли Тетяна почала вибиратись на воза. І лишень тоді, як Васильович наказав: «Ти ж гляди, завези прямо на базар», – муркнув щось невдоволено у відповідь.

Тому Тетяна довгий час не наслідувалась заговорити до нього: їй здавалося, що їздовий за щось на неї сердиться. Уже й село лишилося далеко позаду, уже й степ розгорнувся перед ними, а дядько все мовчав, тільки зрідка, мов сонний, ворухив віжками. Аж коли добре розвиднилось, він нарешті обернувся до неї, і Тетяна впізнала Протасія.

– То ви на базар?

– На базар.

– Мнясом торгувати?

– Та заколола кабанчика, – поспішила відповісти Тетяна. – І рано ще, але що поробиш, коли гроші потрібні.

– Багато не вторгуєте. Оті бісові горожа ни так ціну зіб'ють, що краще вже самому все те поїсти.

– Якби ж то гроші не потрібні були...

– Ото ж то й біда. Куди не поткнися, скрізь гони, дядьку, гроші! А горожанин з того й користується – ціну збиває... Як вивіз ще напровесні картоплю, думав продавати на пуди, а вони й збили на кілограми. Так тими кілограмами заморочили голову, що я картоплю одважую ще й гроші на додачу даю. Одна мені – трояка, а я їй – півпуда картоплі та чотири рублі здачі з копійками: думав, що десятку дала... Отак і доторгувався: ні картоплі, ні грошей!.. Так що ви бережіться, а то враз баки заб'ють.

Тетяна, подякувавши, сказала, що берегтиметься. Своєю чергою поцікавилась, за чим їде до міста Протасій.

– За лихою годиною!

– За якою такою?

– По радіво... Загорілося, бачите, вішати на вулицях... А воно мені треба?

– Як – не потрібне? – здивувалась Тетяна. – Хіба погано буде, як ви щодня дізнаватиметесь, що діється в світі?

– А нащо те мені?.. Нащо мені через чужий тин заглядати, як я ще у себе ладу не дав? Про мене, так хоть би й зовсім без радіва!

– Це ви даремно, – не погоджувалась Тетяна. – Людина для того й народилась людиною, щоб не тільки в повну миску дивитися.

– А мені – лиш би миска...

Тетяна більше й сперечатися не стала: знала, що за ягідка Протасій. Завжди бурчить, завжди невдоволений. І що за натура така?

Протасій же тим часом повернувся до Тетяни всім корпусом, спитав недовіжливо:

– А то правда, що Сталін із собою ніколи грошей не носить?

– Не знаю, – розсміялась Тетяна.

– От бачите, радівом мені очі кололи, а самі, видать, газет не читаєте! – уколів Тетяну Протасій і неголене лице його аж засвітилося втіхою. – А тамечки писалося, як на параді школярка одна хотіла позичити у Сталіна гроші, щоб на трамваї додому

добратися. А Сталін лап-лап по кишенях, а грошей катма. «Біжи до Ворошилова, бо я свої усі розтрусив»... То як ви думаєте: зовсім не було чи побоявся, що не оддасть?

– Та нащо воно вам?

– Для інтересу...

Пожував, пожував губами, сам до себе сказав:

– Воно, мо', й правда, що гроші йому ні до чого. Зайде в крамницю – що побаче, те й візьме...

Тетяна лише плечима стенула: ну й людина ж! Спробуй узнати, всерйоз він говорить чи з насмішечкою. Нещодавно в одного лектора з області, що про комунізм читав, як спитав привселюдно: «Чи усі тоді, як оце ви, у підштаниках ходитимуть?» Той попостукав кулаком по трибуні, поки сміх пригасив!

Вже у Хоролівці, коли затрусилися по нерівній бруківці, сказав Тетяні Протасій:

– Ви самі на базар не ходіть. Я коней поставлю та вас і прилаштую.

І, спасибі йому, прилаштував. Коли б не він, тулитися б Тетяні десь у заднім ряду. А Протасій попер наперед. Ту посунув, того одіпхнув, та все мовчки, на лайку не зважаючи, виклав м'ясо і сало, поставив ваги, сказав до Тетяни: «Отут і торгуйте!», мов був найголовнішим на базарі начальником.

Тетяна торгувала допізна. М'ясо розмели одразу; сало теж брали, але не так шпарко. Вже й сонце почало звертати з обіду, а Тетяна все поглядала на нерозпродану купу сала, що лежала перед нею. Аж нарешті розбитна молодиця, яка стояла поряд («Дамочки, ось у мене беріть! У мене найсмачніше!.. Дядю, ось сало: ниткою різати будете!»)... розбитна та міщаночка сказала Тетяні, що вона забере її сало, якщо та поступиться трохи ціною.

– Треба ж і мені копійку яку заробити.

Тетяні й жалко втрачати на салі, але ж не стояти кілька днів за прилавком. І так намагалася триматися в тіні, щоб хто із знайомих, особливо з учителів, не побачив. Тому, повагавшись, погодилась.

– Та ви не переживайте: я вам і гроші гарні даю, – цокотіла міщаночка. – Ви більше проїсте, поки спродастесь.

Гроші, однак, одразу не дала: пообіцяла розплатитися вдома. І Світлична, зваливши важкий мішок на плечі, пішла вслід за міщаночкою.

– Я тутечки недалечко й живу.

Завівши Тетяну до хати, молодиця полізла за божницю, дістала невелику шкатулку. Виймала гроші, новенькі, мов щойно із банку, рахувала уголос.

– Оце вам усі до копійки.

– Новенькі які, – дивувалася, перераховуючи, Тетяна.

– А я пом'яту й не держатиму в хаті. Як яка заведеться, так одразу й обмінюю... Ви й додому одразу?

– Ні, мені треба ще в магазин...

Молодиця сказала, що й вона піде разом з Тетяною: їй теж треба дещо купити.

Обійшли всі крамниці – так нічого й не купили. Тоді молодиця сказала, що Тетяні треба лишатися на ніч: на ранок обов'язково крам завозять.

Кажуть, боти резинові й матерія буде. То ще з вечора чергу треба займати.

Тетяна подумала-подумала та й вирішила залишитись. Боти їй он як потрібні, та й матерії треба набрати. Івасеві на штани. Бо пошила з старої спідниці – враз дірки на колінах. А з нового воно довше й носитиметься.

Збігала на базар, діждалась Протасія. Сказала, щоб їхав, її не чекав, та щоб передав, що вона повернеться завтра в обід: якраз встигне на другу зміну. Купила ще хлопцям дві пари вовняних шкарпеток.

Поки Тетяна ходила на базар, міщаночка зібрала на стіл. Поставила борщ, поклала білу та пишну паляницю, ще й наливку тернову – солодку, аж губи злипаються. Од наливки, од ситої їжі стала брати дрімота. З усіх сил трималась Тетяна, щоб не заплющити

очі, а молодиця все допитувалась, хто вона, та хто в неї чоловік, та скількох має дітей.

– І в мене двоє синів! Один уже в інституті, а другий у армії... Живемо, слава Богу, непогано, тільки б війни не було!..

А згодом, вирушаючи в чергу, повчала Тетяну:

– Ви ж мене тримайтесь. А то, чого доброго попадетесь міліції.

– Міліції? – аж зупинилася Тетяна.

– Атож... Спекулянтків ганяють... А яка я, скажіть мені, спекулянтка, як за кілька метрів матерії всю ніч дрижаки ловлю?.. Спекулянти оті, що з-під прилавків гребуть... Та ви не бійтесь – мене тільки тримайтесь!..

Тетяна, однак, вже й не рада, що зв'язалася з розбитною оцією молодицею. Упіймають – страшно й подумати, що тоді буде.

– Та ходімо ж хутчій! – квапила її молодиця. – А то чергу взіваємо!

Підійшли до магазину. Колись в оцій помпезній споруді з пузатими по фронтону колонами, з товстощокими амурами торгували відомі на всю Хоролівку купці Онищенки. Під час громадянської купці втекли за кордон, а будинок деякий час стояв пустою. Під час непу його орендував якийсь червоний купець. Закрили неп – приплішили й червоного купця: будинок перейшов до рук вже державної торгівлі. І нині під столітніми, з товстелезних дубових дощок дверима магазину збувалися блакитні сні купців Онищенків: збиралися такі черги, такі стовпища зголодного за крамом люду, що ешелонами завозь – розметуть, не залишать і клаптя!

Хоча й чергою, власне, важко було назвати оте, що побачила Тетяна. В непевних ще сутінках коливалося щось аморфне й невиразне; воно то збиралось до купи, то враз розсипалося на окремі групки й постаті, що намагалися якомога менше западати в око: зливалися з стінами, заповзали в шпарини. Тоді годі було допитатися, хто перший, а хто крайній, і коли б Тетяна прийшла сама, то й до ранку не довідалася б, за ким має стояти. Молодиця ж підбігла до однієї постаті, до другої, про щось таємниче пошепотіла

з ними і одразу ж повідомила Тетяну, що вони зайняли чергу за якоюсь Басанихою.

Всю ніч протовклися біля крамниці. Разів зо два лунало застережне: «Міліція!» – і черга миттю зникала, а міліцейський наряд проходив порожньою площею, не підозрюючи навіть, що отут щойно снували люди.

Під ранок, десь годині о сьомій, на порожній площі враз виросла черга. Головою вона впиралася в двері крамниці, хвіст же губився десь аж у вулиці. Тут уже кожний твердо знав, за ким стоїть, бо задній обіймав щосили переднього, аби не втиснувся хтось посторонній. Черга то коливалася з боку на бік, то звивалася в кільця, і неодмінні сварки, і крик все дужче лящали над площею. Тетяна все боялася, що її одірвуть од Басанихи: Басаниха була, як гора, Тетяниних рук ледь хватало, щоб триматися за неосяжний стан жінки, ззаду ж у неї кліщем учепилась молодиця, і Світличній часом здавалося, що на ній зависла вся черга.

Гвалт і крик досягнув найвищого рівня, коли настала дев'ята година і відчинилися двері. Одні пробивалися до магазину, не жаліючи чужих боків та спин, інші ж уже видиралися звідти, тримаючи високо над головою заповітну крамнину.

Тетяна теж не простояла даремно: набрала матерії, купила й боти. Та не одну пару, а дві: собі й Данилівні.

Попрощавшись і подякувавши за все молодиці, рушила швиденько додому.

До Тарасівки добиралася пішки. Світ не близький, але Тетяні – не первина. Йшла весела й щаслива: гріли душу боти і три метри матерії.

Першим тарасівським авіатором став дід Шульженко Оврам, який, прилаштувавши собі крила із дранок, а з прядива – хвіст, спробував злетіти з клуні. Дід недалечко й одлетів: одразу ж зірвався в піке та й урізався тім'ям у землю. З того дня в дідовій голові щось перевернулося: усі свята називав Вознесеніям.

Дід Оврам жив у великій родині: мав двох дочок, що привели кожна по зятеві, щось із півтора десятка внучок. Бо відколи стоїть хата Шульженків, у ній народжувалися тільки дівчата, а щоб хлопець, такого заводу не було. Чоловіки появлялися в хаті лишень приймаками: і дід Оврам був приймаком, бо якби не приймаки, то хата давно б уже стояла пустою. А так кожен приймак обов'язково записувався на прізвище Шульженків, тож і рід не згасав: снувався позиченою чоловічою ниткою з покоління в покоління.

Люди про них говорили різне. Одні казали, що то їх Бог покарав, інші – що просто хата на такому місці стоїть, а були й такі, що кивали на чорта: зв'язалася, мовляв, ще прабаба з нечистою силою, то з того часу й пішло...

Та хай там як, тільки факт лишався фактом: у родині Шульженків появлялися на світ лише дівчата.

Одначе доля, насміявшись отак, відшкодувала іншим: дівчата в тій хаті росли всі до однієї красунями і в дівках не засиджувалися. Бо ніхто не мав таких русих кіс, таких брів соболиних, таких вогнистих карих очей, як дівчата з тієї родини. А щоки, губи, стан, а ясне гладеньке чоло, за яким світиться якщо не розум, то покїрна ласкавість – ота мила принада, яка згубила не одного чоловіка. Усім тим були вони обдаровані щедро. І там, де появлялась молоденька Шульженчиха, іншим дівчатам робити було нічого.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.

Анатолій
Дімаров

БІЛЬ
І
ГНІВ

FOUO

Книга 1

